

משק וחברה ביישוב הערבי

חברה ומוסדות בקרב ערביי פלסטין בתקופת המנדט:
תמורה, היעדר ניעות וקריסה

אברהם סלע

מבוא

דרך ארוכה עברה התנועה הלאומית הערבית-פלסטינית מאז ה'נכבה' (אסון) שפקדה אותה במלחמת 1948 ועד הסכמי אוסלו (1993 ו-1995), שהביאו להקמת שלטון עצמי פלסטיני זמני על רוב האוכלוסייה הפלסטינית בשטחי הגדה המערבית ורצועת עזה, וסללו לכאורה את הדרך להקמת מדינה פלסטינית ריבונית בשטחים האלה. בהחלטת העצרת הכללית של האו"ם מנובמבר 1947 הוכרה זכותה של הקהילה הערבית-הפלסטינית למדינה ריבונית משלה, אך זו לא קמה בשל חולשתה החומרית והמוסדית, הפיצול החריף בהנהגתה הפוליטית, תלותה במערכת הבין-ערבית, ניתוקה הגאוגרפי מצאן מרעיתה והפער בין התנגדותה הקיצונית לריבונות ציונית כלשהי בארץ-ישראל ובין היכולת המעשית לתרגם התנגדות זו לשפת המעשה.

מלחמת 1948 המיטה אסון על החברה הערבית-פלסטינית, אך במבט היסטורי גודעה לה השפעה מרחיקת לכת ורבת-פנים על ישראל והעולם הערבי בכללו. לבד מהקורבנות בנפש, עקירת יותר ממחצית האוכלוסייה ממקום מגוריה וריסוקה החברתי, אבדן נכסים חומריים והתפוררות ההנהגה הלאומית, חולקה 'פלסטין ההיסטורית' בין ישראל, ירדן ומצרים, דבר שהיה עתיד להעמיק את הפערים בדפוסי הארגון החברתי והכלכלי וליצור זהויות אוזוריות שונות בין סוגי אוכלוסייה אלה, בעיקר בין קבוצות הפליטים במדינות ערב. המשבר החברתי, הפסיכולוגי והפוליטי של ערביי פלסטין השתקף בין השאר בהיעלמות ואף בטשטוש מושגי הזהות הפלסטיניים בעשור הראשון שלאחר ה'נכבה'.

* מאמר זה הוא חלק ממחקר מקיף על חברה ומוסדות של הערבים הפלסטינים, שנעשה בסיוע ארכיון ה'הגנה'. תודתי נתונה להנהלת הארכיון ועובדיו על עזרתם המסורה בביצוע המחקר. תודתי נתונה גם לקרן הלאומית למדע על מענק המחקר שהעמידה לרשותי. אני מודה גם לעוזרות המחקר שסייעו בידי באיסוף המקורות – גלית פלג, יעל ביטון, מאיה שחר ומיכל זומר.

על רקע זה שב ועולה הצורך בהסבר סיבתי לחולשתה של החברה הערבית-הפלסטינית כפי שבאה לביטוי במאבקה הלאומי בשלטון הזר וביישוב היהודי, ובעיקר לקריסתה והתפוררותה בתוך חודשים אחדים במהלך מלחמת האזרחים שפרצה בעקבות החלטת החלוקה של האו"ם ב־29 בנובמבר 1947. רבות נכתב ודובר על הפיצול הפנימי, הפוליטי, החברתי והגאוגרפי בקרב ערביי פלסטין בתקופת המנדט, ועל המאבק הגלוי שהתנהל אז בין סיעות יריבות - מאבק שייצגה יותר מכול המנהיגות הירושלמית, שבהם רואים גורם עיקרי לחולשתם הפוליטית ולכישלון מאבקם הלאומי בשלטון המנדט ובמפעל הציוני. אלא שפיצול זה, עם כל חשיבותו, לא היה מקור החולשה היחיד או העיקרי. חולשתה של החברה הערבית-הפלסטינית נעוצה במבנה הריבוני המסורתי שלה וביחסים בין הרוב המכריע של כפרייה ובין העילית העירונית שלה, עילית ששאבה את כוחה מנכסי קרקע ומעמדות ציבוריות. יחסים אלה הם שעיצבו יותר מכול את אופיים המסורתי של המוסדות הפוליטיים והחברתיים של קהילה זו ומנעו התפתחות של מבנים פוליטיים וחברתיים-כלכליים מודרניים. ואמנם, חרף תמורות חברתיות, כלכליות ופוליטיות ניכרות שעברה החברה הערבית, תמורות שהואצו ביחוד בהשפעת המפעל הציוני, היא התאפיינה בחוסר ניצנות (מוביליות) חברתית-פוליטית ושימור מוקדי הסמכות והמוסדות המסורתיים, במידה רבה בעידוד הממשל המנדטורי ואפשר גם בשל מיקוד האנרגיות הציבוריות במאבק בציונות. לכל אלה היתה השפעה מכרעת על הלכידות, החוסן ויכולת הפעולה של החברה הערבית כקהילה פוליטית, ותוצאותיהם ניכרו בקריסתם של ערביי פלסטין במלחמת האזרחים בחודשים הראשונים של 1948.

היעדר ניצנות פוליטית, חרף שינויים חברתיים וכלכליים עמוקים, לא היה מיוחד לערביי פלסטין. בשנות השלושים המאוחרות היו סימנים ברורים לכך גם במצרים, סוריה, לבנון ועיראק. על רקע זה אפשר אולי להבין את התמיכה הרחבה שזכתה לה המנהיגות הלאומית הערבית-הפלסטינית בקרב קבוצות העילית של המדינות הערביות השכנות ובראשן משפחת אלחוסייני, שבניה, ובעיקר אלחאג' אמין אלחוסייני, מילאו תפקיד מכריע בעיצוב התכנים הרעיוניים ובניהול המוסדות והאסטרטגיות של התנועה הלאומית הערבית-הפלסטינית. מנהיגות זו נשאה באחריות הלאומית בשנות ההכרעה של המאבק על הארץ ועליה מוטלת האחריות לתוצאותיה הטרגיות של מלחמת 1948 עבור האוכלוסייה הערבית-הפלסטינית. אכן, חוסר הניצנות והקיבעון הפוליטי-הרעיוני השתקפו יותר מכול ביכולתה של משפחת אלחוסייני לשמר את מעמדה השליט בתנועה הלאומית הפלסטינית במשך כל תקופת המנדט, חרף שנות הגלות והדיכוי הארוכות שכפה הממשל המנדטורי על מנהיגיה.

את חולשתה של החברה הערבית-הפלסטינית כקהילה פוליטית בתקופת המנדט אפשר להיטיב ולהבין מתוך עיון משווה עם נסיבות הצמיחה או העלייה מחדש של התנועה הלאומית הפלסטינית מסוף שנות החמישים, ובעיקר עם הקמתו של ארגון השחרור הפלסטיני (אש"ף) ב־1964. ודאי הוא שלהצלחתה של התנועה הלאומית הפלסטינית לשוב אל מרכז המפה הפוליטית המזרח-תיכונית תרמו גורמים רבים, ובהם תהליכים ושחקנים אזוריים ובין-לאומיים. אבל אם יש גורם מרכזי אחד האחראי להצלחתה של התנועה הלאומית הפלסטינית לתרגם נסיבות ותנאים משתנים להישגים מדיניים קונקרטיים ולכפות על מדינות האזור

חברה ומוסדות בקרב ערביי פלסטין בתקופת המנדט

להיענות לתביעותיה המדיניות, זהו בניין מוסדות לאומיים וגיבוש מרכז פוליטי של 'מדינה בדרך' בגולה, שזכה עם הזמן להכרה כארגון הלגיטימי היחיד המייצג את העם הפלסטיני. חשיבותם של המוסדות הלאומיים האלה היתה ביצירת קונסנסוס על היעדים המדיניים, בגיוס תמיכה פוליטית, בריכוז הסמכות בידי הנהגה מרכזית אחת, וביכולתם לחלק משאבים ולהעניק שירותים לקבוצות שונות בקהילה הפלסטינית לשם קבלת ציות והיענות מרביים מצדה.¹

דפוסי ההנהגה, המוסדות והארגון המדיני של התנועה הלאומית הפלסטינית מאז שנות השישים משקפים את השינוי המהותי שחל בחברה הפלסטינית כולה ובעיקר באוכלוסיית הפליטים עקב הניתוק מן הקרקע, התפוררותה המוחלטת ואף היעלמותה של שכבת העילית הישנה, השינויים בדפוסי ההשכלה והתעסוקה של דור הבנים והשפעת הסביבה האינטלקטואלית והפוליטית הערבית. כל אלה יצרו דפוסי ריבוד חדשים בחברה הפלסטינית. מעמד הביניים של בעלי השכלה ומקצועות חופשיים החל לכבוש לו מקום מרכזי – דבר הכרחי למעבר אל דפוסי ארגון ומוסדות מודרניים. הדגש ששמו הפלסטינים משנות השישים על מיסוד וארגון לאומיים היה לקח חשוב שהפיקו מפעולתה של התנועה הציונית ומכישרון הנהגתם הפוליטית בתקופת המנדט. מהפרספקטיבה הזאת יעסוק מאמר זה בניתוח מקורות החולשה החברתיים והכלכליים של הקהילה הפוליטית הערבית הפלסטינית בתקופת המנדט, ובעיקר בארגון הפוליטי שלה, לדפוסי, וביעילות תפקודו, שכן בו נעוץ עיקר ההסבר לקריסתה של הקהילה הזאת במבחן המכריע של סיום המנדט ובעימות הכולל עם היישוב היהודי.

תמורות חברתיות וכלכליות

עד הכיבוש הבריטי לא היתה לחברה הערבית בארץ־ישראל זהות פוליטית קהילתית משותפת, ומוקדי ההזדהות שלה היו בעלי אופי מקומי־אזורי, משפחתי ושבטי, בצד דיכוטומיה בין עיר לכפר ובין מוסלמים ללא מוסלמים. האוכלוסייה המקומית, המוסלמית בעיקרה, ראתה עצמה בשר מבשרה של האימפריה העות'מאנית ונאמנותה לסולטאן באיסתנבול התבססה על הזדהות דתית. הרוב הגדול של אוכלוסיית הארץ היה כפרי, והוא התפרס בעיקר על פני אזורי ההר המרכזי והצפוני (יהודה, שומרון והגליל). דפוסי חייה וארגונה הפנימי של חברה זו בשבטים ובחמולות היו מושתתים על קשרי דם ועל תודעת שייכות מקומית מוגדרת ותחומה לאזור המחיה. ארץ־ישראל עצמה לא היתה יחידה מנהלית נפרדת בעלת מרכז שלטוני משלה וחלקיה השונים היו כפופים למרכזי שלטון חיצוניים, שהבולטים בהם היו

1. דיון נרחב בסוגיה זו, ראו במאמרי 'סמכות ללא ריבונות – דרכו של הארגון לשחרור פלסטין ממאבק מזוין להסדר מדיני', בתוך: מ' מעוז וב' קדר (עורכים), התנועה הלאומית הפלסטינית, מעימות להשלמה?, תל־אביב 1996, עמ' 365-409 [להלן: מעוז וקדר (עורכים), התנועה הלאומית הפלסטינית].

דמשק וביירות. מרכז השלטון באיסתנבול לא ייחס לארץ־ישראל חשיבות רבה ומשום כך הידרדר מצבה הביטחוני והכלכלי של הארץ.

הרפורמות המנהליות באימפריה העות'מאנית וחדירתן הגוברת של מעצמות אירופה לתחומיה מאמצע המאה התשע־עשרה ואילך הביאו לשינויים יסודיים בדפוסי הארגון החברתי והכלכלי של האוכלוסייה הערבית בארץ, הכניסו אותה לעידן המודרני וקשרו אותה בהדרגה לכלכלה הבין־לאומית. הרפורמות המנהליות והמשפטיות בתחומי הממשל העירוני, המיסוי, הסדרת המסחר, חיסול הגילדות, עידוד הפיתוח התעשייתי ורישום בעלות פרטית על קרקעות – כל אלה הביאו לידי ריכוז של קרקעות בידיה של המנהיגות העירונית והגבירו את כוחה על חשבון המנהיגות הכפרית, שנהנתה עד אז מִעֲצָמָה כלכלית ואוטונומיה מקומית. הכלכלה החלה לעבור בהדרגה ממשק כפרי אוטרקי וקיומי ביסודו למשק קפיטליסטי, דבר שקיבל עידוד גם מהשיפור היחסי ברמת הביטחון עקב עניינה של הממשלה בהגדלת הכנסותיה ממסים על עודפי הייצור החקלאי – בניית דרכי תחבורה חדשות ולקראת סוף המאה, שילוב הארץ במערכת כבישים ומסילות ברזל.

תמורות אלו, ובעיקר התפתחות חיי המסחר בויקה לכלכלה הבין־לאומית, הביאו להתפתחות מהירה של ערי החוף ויצרו הזדמנויות חדשות של תעסוקה בתחומי התעשייה והשירותים, ואלה משכו זרם הולך וגובר של מהגרים מחלקיה הפנימיים של הארץ. עוד לפני גלי ההגירה היהודיים ניכר בערי החוף גידול בהיקף ההשקעות הזרות, בפעילות הכלכלית המקומית ובהתפתחות מוסדות חינוך והשכלה. מעמד ביניים משכיל צמח בהן, ולנוצרים היה בו חלק נכבד ואף מכריע. נוצרים מקומיים וזרים (מהמדינות השכנות וכן מארצות דרום אירופה) מילאו תפקיד מרכזי גם בחיי המסחר. שכבת הבורגנות העירונית החדשה צמחה במידה רבה מתוך משפחות כפריות חזקות שהיגרו אל העיר והתבססו על רכוש קרקעי כפרי, מסחר ועמדות בולטות בפקידות הממשלתית והעירונית. מרכז הכובד החברתי־כלכלי־פוליטי הוסט אל המרכזים העירוניים והשסע בין שתי קבוצות האוכלוסייה, העירונית מזה והכפרית מזה, הועמק והיה לפער חברתי־תרבותי וכלכלי כאחד: דת ומסורת מכאן, חילוניות ומודרניזציה מכאן, בזו – הסתגרות, וברעותה – פתיחות, באחת דפוסי הארגון החברתיים והכלכליים פרמורדיאליים ובאחרת הם יותר ויותר מודרניים.²

בכלל הרפורמות שהנהיג הממשל העות'מאני קבע הוא גם את הפרדת מחוז (סנג'ק) ירושלים מן המחוזות הצפוניים של שכם ועכו והכפפתו ישירות לאיסתנבול, בגלל העניין הגובר של מעצמות אירופה במקומות הקדושים והתגברות השפעתן ברחבי האימפריה. בכך ניתן לסנג'ק ירושלים מעמד אוטונומי, ובתוקף הקשר הישיר עם המטרופולין הוענקו לו זכויות יתר, ועם צירוף יפו ועזה אליו, הקיף את מרבית אוכלוסיית הארץ. מכאן ואילך סנג'ק ירושלים היה עתיד להתפתח לכלל מרכז פוליטי וחברתי ומוקד הזדהות לכלל תושבי הארץ. תוצאה אחרת של הפרדת סנג'ק ירושלים היתה העמקת התחרות והעוינות בין מנהיגות

2. דיון בשונות שאפיינה את התפתחות ערי החוף לעומת פנים הארץ, ראו: B. Kimmerling and J. S. Migdal, *Palestinians, The Making of a People*, New York 1993, pp. 36-63 [להלן: קימרלינג ומיגדל, פלסטינים].

חברה ומוסדות בקרב ערביי פלסטין בתקופת המנדט

שכם לזו הירושלמית, תחרות ששורשיה נעוצים בעבר רחוק יותר. עוינות זו נותרה בעינה גם בתקופת המנדט כשמפלגת אלאסתקלאל, מפלגה פן-ערבית בעלת מצע אנטי-ציוני ואנטי-בריטי מיליטנטי, שחבריה משכילים עירוניים בורגניים, בעיקר משכם ומחיפה, קראה תיגר על ההנהגה הירושלמית השמרנית. שכם גם היתה מעוז האופוזיציה להנהגה החוסיינית שמרכזה בירושלים.³

למרות מעמדו האוטונומי של סנג'ק ירושלים, היתה העילית הירושלמית חלשה מבחינה כלכלית ותלויה בממשל המרכזי משום שלא היו בבעלותה הרבה קרקעות ומשום שהיתה מנותקת מעורף כפרי, ולהבדיל משכם ועכו, לא התקיימו יחסי גומלין מאורגנים בינה ובין הכפרים הסובבים אותה. הדבר השתקף בחולשה של אגודות וולונטריות מקומיות בתחומי החינוך והרווחה, בניגוד לאגודות מסוג זה בנפות הצפוניות, שבהן היתה הפעילות נמרצת. מקורות כוחה הכלכלי של המנהיגות הירושלמית היו באורח מסורתי הפקידות העירונית והממשלתית, הקדשים דתיים וכן השקעות ופעולות צדקה של גופים בין-לאומיים, דתיים בעיקרם.⁴

כינון שלטון המנדט – הקמת מערכת פקידות ממשלתית מודרנית, בניית מערכת תחבורה, מחנות צבא, שדות תעופה ונמלים – הביא עמו תמורות מרחיקות לכת בחברה הפלסטינית ובכלכלתה. השפעה נודעה גם למפעל הציוני, שהתאפיין בגלי הגירה, יבוא הון ורכישת קרקעות, אך מתנופת הפיתוח הכלכלי של המשק הציוני נהנו הערבים בעקיפין בלבד הן עקב ההפרדה בין שני המשקים והן בשל השוני היסודי בין משק מסורתי, באורח חלקי, וטרם-תעשייתי ובין משק מודרני. מלכתחילה, מטעמים אידאולוגיים, התפתח המשק היהודי בנפרד מהמשק הערבי, ומגמה זו הלכה והעמיקה בעקבות מהומות 1929, ושוב בתקופת מרד 1936-1939.⁵ שתי האוכלוסיות גדלו במהירות בתקופת המנדט אבל בזו היהודית היה עיקר הגידול תוצאה של הגירה, ואילו האוכלוסייה הערבית גדלה עקב שיעורים גבוהים של ריבוי טבעי, ירידה בתמותה ועלייה בתוחלת החיים הממוצעת. בין 1922 ל-1941 גדלה האוכלוסייה הערבית מ-660 אלף למיליון ו-98 אלף – גידול של 3.3% בממוצע לשנה, הכולל מהגרים לא יהודים.⁶ ואמנם, בתקופה זו נפסקה לגמרי ההגירה הערבית מן הארץ, ועד סוף מלחמת העולם השנייה באו לכאן קרוב ל-27 אלף עובדים זרים ומהגרים (בלי

3. קימרילינג ומיגדל, פלסטינים, עמ' 67-72; M. Y. Muslih, *The Origins of Palestinian Nationalism*, New York 1988, pp. 24-28 [להלן: מוסלח, שורשי האומיות הפלסטינית].

4. A. Scholch, *Palestine in Transformation, 1856-1882*, Washington DC 1993

5. מצר וע' קפלן, משק יהודי ומשק ערבי בארץ-ישראל: תוצר, תעסוקה וצמיחה בתקופת המנדט, ירושלים 1991, עמ' 155-159 [להלן: מצר וקפלן, משק יהודי ומשק ערבי]; M. Seikali, *Haifa: Transformation of an Arab Society 1918-1939*, London 1995, p. 117 [להלן: סיקאלי, חיפה].

6. לשם השוואה, הגידול הטבעי באותן שנים במצרים היה כ-2.5% בממוצע, בסוריה ולבנון – 3%, עיראק 1.6%, ובעבר הירדן – 2%. 'יהודים וערבים בארץ-ישראל', ארכיון השומר הצעיר, 20 במרס 1948, עמ' 28-22.

העלייה היהודית), לבד מרבבות ערבים מהחוראן וממצרים שבאו בתקופות של גאות כלכלית בלי רישיון כדי למצוא עבודה, ולו גם עונתית.⁷

שלטון המנדט ומאמציו לאכוף חוק וסדר הגבירו את הביטחון ועודדו צמיחה כלכלית, עיור, ונדידה מאזור ההר לשפלת החוף ההולכת ומתפתחת, ובתוך כך נוצר מעמד הולך וגדל של פועלים שכירים. רישומן של תמורות אלה בחברה הערבית היה בולט במרכזים העירוניים ובייחוד בערי החוף, וממילא החל לבלוט גם ההבדל בין ערים אלו – מרכזי המסחר, האינטליגנציה והעיתונות, שהתקיימו בהן יחסי גומלין הדוקים למדי עם האוכלוסייה היהודית – ובין הערים בפנים הארץ, כשכס, צפת וחברון, שנשמרה בהן המסורת החברתית והתרבותית הזרה להשפעותיה של המודרניות המערבית, וההפרדה הכלכלית והחברתית בינן ובין היישוב היהודי היתה עמוקה יותר.⁸

מקורות כוחה הכלכליים של המנהיגות הירושלמית החוסיינית עשויים להסביר את נטייתה למיליטנטיות רבה מזו של המנהיגות של ערי החוף, כמו יפו וחיפה, בכל הקשור ליזמות המכוונות נגד יהודים. כזו היא למשל היזמה להטיל חרם כלכלי בעקבות מהומות והתנגשויות אלימות, או ההחלטה לקיים את מדיניות החרם שעליה הכריזה הליגה הערבית בתחילת 1946. המנהיגות החוסיינית ייצגה את המסורת הדתית והחברתית ועסקה מעט, אם בכלל, במסחר בין-לאומי, בוודאי יחסית ליפו וחיפה. בגלל הישענותה על מקורות כוח של קרקע חקלאית, פקידות מקומית וממשלתית ונכסי וקף, היא היתה פגיעה פחות מבחינה כלכלית במצבי מתח ואלימות.

הגידול באוכלוסיית ערי החוף היה גדול במיוחד בתקופת המנדט – עדות להתפתחות הכלכלית המואצת, לתהליכי הגירה פנימית (בעיקר של ערבים-מוסלמים) והגירה חיצונית (של יהודים). כל אלה הביאו לשינויים מופלגים במבנה החברתי של האוכלוסייה, בתחומי התעסוקה והמוסדות החברתיים והפוליטיים שלה. בתחילת שנות העשרים מנתה האוכלוסייה של יפו 32,500 נפש (מהם כ-5,000 יהודים). בשנת 1931 היו ביפו 52,000 תושבים, מהם כ-7,000 יהודים, ועם אוכלוסיית תל-אביב (46,000) עלתה אוכלוסיית שתי הערים ב-7,000 נפש על זו של ירושלים.⁹ ב-1939 הגיע מספר תושבי יפו ל-79,000, מהם 34,000 יהודים. בשנות מלחמת העולם השנייה שוב פרחו העיר, לאחר השפל של שנות המרד, והגיעה

7. 'יהודים וערבים בארץ-ישראל', ארכיון השומר הצעיר, 20 במרס 1948, עמ' 22-28. לפי 'ושיץ, הערבים בארץ-ישראל: כלכלה וחברה, תרבות ומדיניות, מרחביה 1947, עמ' 153 [להלן: ושיץ, הערבים בארץ-ישראל], היו בארץ ב-1934 25,000-30,000 עובדים זרים (כרבע מכלל העובדים הערבים השכירים) ובסוף 1943 עבדו בחיפה לבדה יותר מ-3,000 עובדים זרים, מחציתם במחנות הצבא. לפי סיקאלי, חיפה, עמ' 48, 10% מהמהגרים הנוצרים והמוסלמים לחיפה באו מחוץ לפלשתיין, בעיקר מסוריה ולבנון.
8. I. Khalaf, *Politics in Palestine: Arab Factionalism and Social Disintegration, 1939-1948*, New York 1991, pp. 57-60, 203-205
9. מ' רומן, 'מעברו של המרכז הדמוגרפי והכלכלי מירושלים לתל-אביב בתקופת המנדט', בתוך: ח' לבסקי (עורכת), ירושלים בתודעה ובעשייה הציונית, ירושלים תשמ"ט, עמ' 220.

חברה ומוסדות בקרב ערביי פלסטין בתקופת המנדט

ל-102,000 תושבים, מהם 31,000 יהודים. מרבית האוכלוסייה ביפו היתה מוסלמית (54,000), והנוצרים מנו בה רק 17,000¹⁰.

תהליך דומה אפשר לראות גם בחיפה, שאוכלוסייתה גדלה מ-18,000 תושבים בשנת 1918 לכ-100,000 תושבים בשנת 1939. הגידול הזה נבע בעיקר מהתיישבותם של מהגרים יהודים בחיפה. היהודים, שלא היו עוד מיעוט שולי בעיר, נעשו קהילה גדולה שמנתה כמחצית מכלל האוכלוסייה בעיר. אף שבתקופה זו האוכלוסייה הערבית בעיר הכפילה את מניינה, אבד לה מעמדה כקבוצת הרוב בעיר. בחיפה במיוחד ניכרה בתקופת המנדט הגירה גדולה של פלאחים מצפון הארץ, שנמשכו אל העיר בשל מקורות תעסוקה עתירי כוח אדם שהיו בה. בחיפה, אף יותר מאשר ביפו, הביא תהליך הגידול הלא טבעי של העיר לערעור הסדר החברתי הקודם וליצירת מתחים בעלי אופי דתי, חברתי וכלכלי.¹¹

החברה הכפרית הערבית בארץ-ישראל היתה נתונה בתקופת המנדט לתהליך אטי של מעבר מן הכפר אל העיר, ובתוך כך ניטשטשו מעט הקווים המפרידים ביניהם. חרף כל השינויים, הקרקע נותרה המשאב הכלכלי העיקרי בחברה הערבית-הפלסטינית בכללותה, ובגלל הביקושים לקרקע מצד התנועה הציונית, נעשה בה שימוש מסחרי, ותמורתו הכספית שימשה להשקעות או לצריכה והעלאת רמת החיים. בעיר היה אפשר למצוא בעלי קרקע 'נפקדים' שנהנו מהכנסה חקלאית - תמורה להחכרת העיבוד של אדמתם בידי אחרים בצורה של שותפות ביבול או תמורת תשלום כספי שנקבע מראש. אלה היו בדרך כלל ממשפחות הנכבדים הכפריים, שמקצתם היו לסוחרים ומלווים בריבית, לעורכי דין או בעלי מקצועות חופשיים אחרים. קבוצה אחרת של מהגרים אל העיר היתה של פועלים שכירים עונתיים שביקשו להשלים את הכנסתם בעונות דלות-עבודה חקלאית. אך למרות שבתקופת המנדט חלו שינויים ניכרים במבנה התעסוקה של החברה הכפרית, היא נשארה בעיקרה אגררית-מסורתית. יותר משני שלישים מן האוכלוסייה חיו בכפרים, והדבר ניכר במאפיינים החברתיים-כלכליים שלה. ב-1931 עבדו כמעט שני שלישים מכווח העבודה הערבי בחקלאות, רק 8.1% בתעשייה, ולא יותר מרבע בכלל ענפי השירותים. אף כי בתקופת המנדט ירד בהדרגה משקלם של המועסקים בחקלאות, זו נותרה תחום התעסוקה העיקרי (58.2% ערב מלחמת העולם השנייה) ומכלל תוצר המוצרים הממוצע בתקופה זו בסקטור הערבי היה שיעור התוצר החקלאי כ-74.12%¹². חלק ניכר מהחקלאות הערבית התבסס על גידולי בעל, ועל כן היא היתה חשופה לתנודות האקלים, לפגעי הטבע ולא-סדירות בתנובת הזיתים, בלא קשר לתשומות.

בשנים 1922-1947 ניכר גידול משמעותי בתוצר המקומי במשק הערבי, בשיעור ממוצע של 6.5% בשנה, אך גידול זה עדיין היה קטן בהרבה מסך התוצר במשק היהודי, שהגיע

10. רומן, שם. סיכום נתונים על יפו, הארכיון לתולדות ה'הגנה' [להלן: ארכיון ה'הגנה'] חטיבה 105 תיק 329.

11. סיקאלי, חיפה, עמ' 2, 8.

12. מצר וקפלן, משק יהודי ומשק ערבי, עמ' 111, 116-117.

לשיעור שנתי של 13.2%. באותה תקופה עמד קצב הגידול של התוצר הלאומי לנפש במשק הערבי על 3.6% בממוצע בשנה, שיעור שהיה שני בין משקי העולם בשנים 1913-1950 רק לשיעור הגידול של התוצר לנפש במשק היהודי (4.9% בממוצע).¹³ בתקופה זו גדל היקף השטח המעובד בידי ערבים מ־5 מיליון דונם ב־1921 ליותר מ־7 מיליון דונם בתחילת שנות הארבעים.¹⁴ גידול זה נמשך גם לאחר מכן, והוא שיקף את התרחבות אפשרויות השוק בסקטור הערבי ומחוצה לו, ובכלל זה את גידול הביקוש למוצרי חקלאות מצד היישוב היהודי. למרות זאת, החברה הכפרית הערבית בתקופת המנדט היתה נתונה במצוקה קשה – על כך קיימת הסכמה בין חוקרי הכלכלה האגררית הערבית.¹⁵ למשק הכפרי הערבי היו אז מאפיינים של משטר פאודלי, יחסי הייצור בו היו נחשלים והוא סבל ממחסור בהון, מחסור שיצר בעיה כרונית של חובות למלווים בריבית. היו אמנם הודמנויות גם מחוץ לכלכלה החקלאית, אך אלה נחסמו עקב שילוב של גורמים פנימיים וחיצוניים; המעבר אל העיר היה אטי והפיצול המבני בין העיר ובין הכפר הלך והחמיר. התמורה החברתית המתמשכת באזורים הכפריים העמיקה עוד את חוסר הביטחון ואת השבריריות של החברה הכפרית. להנצחת תנאי החיים של האיכרים וליצירת עודף מקומי של עובדים חקלאיים בתקופת המנדט חברו כמה וכמה גורמים, ובהם הגידול הטבעי של האוכלוסייה (2.8% בממוצע במשך כל תקופת המנדט),¹⁶ המגמה המתמדת של חלוקת הבעלות על הקרקע ליחידות קטנות כתוצאה מחוקי הירושה המוסלמיים, נטייתם של נכבדים ואיכרים בעלי אמצעים לרכוש קרקע שהיתה בבעלות משותפת של כל הכפר (מושאע),¹⁷ נטל המס, חובות וריבית גבוהה, פגעי טבע, תנודות מחירים בשוק ומדיניות המכסים של ממשלת המנדט. אף שהשטח המעובד בידי ערבים גדל במידה ניכרת, מיעוטו בעלי הקרקעות להשקיע בשיפור שיטות העיבוד והייצור החקלאי, למעט בתחום ההדרים. ההשקעות בגידול ההדרים הגיעו לשיא בשנים 1933-1934, ובהן הגיע חלקם של ההדרים בתפוקה החקלאית הערבית לשיא של 34.5%, אלא שמכאן ואילך הצטמצמו האפשרויות בענף זה עקב ירידת מחירים בשווקי היצוא.¹⁸

13. מצר וקפלן, שם, עמ' 155.

14. ז. אברמוביץ' וי' גלפט, המשק הערבי בארץ־ישראל ובארצות המזרח התיכון, תל־אביב תש"ד, עמ' 30-29.

15. ראו למשל ושיץ, הערבים בארץ־ישראל, בעיקר עמ' 38-64 וכן S. Graham-Brown, 'The Political Economy of the Jabal Nablus, 1920-1948', in: R. Owen (ed.), *Studies in the Social and Economic History of Palestine in the Nineteenth and Twentieth Centuries*, London 1983, especially pp. 95-104 [להלן: גראהם־בראון, הכלכלה הפוליטית].

16. עד סוף 1947 מנתה האוכלוסייה הערבית 1,319,434 נפשות, ומהם בין 700,000 ל־800,000 היו באזורים הכפריים: J. L. Abu-Lughod, 'The Demographic Transformation of Palestine', in: I. Abu-Lughod (ed.), *The Transformation of Palestine*, Evanston 1971, p. 155

17. ב־1923 קרוב ל־75% מאדמות ה'מושאע' היו שייכות לאנשים פרטיים שחיו בערים. בין 2.6 מיליון ל־3.3 מיליון דונם של קרקעות 'מושאע' היו שייכות לבעלים נפקדים. K. W. Stein, *The Land Question in Palestine, 1917-1939*, Carolina 1984, p. 15 [להלן: סטיין, שאלת הקרקעות].

18. מצר וקפלן, משק יהודי ומשק ערבי, עמ' 46.

מצוקותיה של האוכלוסייה הכפרית הוחרפו עוד בשל רכישות הקרקע שביצעה התנועה הציונית. מספר הפועלים הערבים במשק היהודי, רובם בסקטור החקלאי, עלה בהדרגה מ־4,000 בתחילת שנות העשרים עד שהגיע לשיא של 12,000 ב־1935, אך ירד ל־6,000 שנה לאחר מכן בעקבות פרוץ המרד הערבי.¹⁹ לטווח הארוך, המשמעות הלאומית של רכישת קרקעות על ידי המוסדות הציוניים היתה שהן נעשו במידה רבה בלתי־נגישות לאוכלוסייה הערבית לצורכי עבודה עקב המדיניות של 'עבודה עברית'. מדיניות זו הופעלה בצורה נחרצת במיוחד במחצית הראשונה של שנות השלושים, וצמצמה את הקרקע הזמינה לעיבוד חקלאי בידי ערבים, מה גם שהאדמות שרכשו יהודים היו בדרך כלל בעמקים ומן הפוריות יותר.²⁰ למרות המחלוקת על מספר הערבים שהפכו חסרי קרקע בגין רכישתה בידי יהודים, נראה שהרכישות הגדולות מבעלי קרקע גדולים בשנות העשרים והשלושים הביאו לנישול של אלפים.²¹ הרעת תנאי הקיום של האוכלוסייה החקלאית, שכשליש ממנה היה מחוסר קרקע, מסבירה את קצב העיור המהיר,²² מלבד התנודות העונתיות בממדי ההגירה אל העיר למטרות עבודה, שבה טמון ההסבר לתהליכי העקירה וההתפוררות שעברה האוכלוסייה החקלאית ולתחושת המרירות בקרבה, שפרצה בכל עצמתה ב־1936-1939, במרד שכוון נגד המנדט הבריטי והמפעל הציוני, כמו גם נגד הנכבדים העירוניים, שהיו לעתים קרובות גם בעלי הקרקעות הגדולים.

שכר העבודה של עובד ערבי היה בדרך כלל נמוך מזה של עובד יהודי ב־30-50 אחוז, אף כי היה כמעט שווה אצל העובדים המקצועיים. בדרגות השכר הנמוכות ביותר נמצאו המהגרים־ העובדים, שרובם המכריע היה לא מקצועי, ובקרב אלה היו הפועלים החקלאיים בתחתית סולם השכר. בדרגות השכר הגבוהות יותר נמצאו עובדים עירוניים, בייחוד אם היו מקצועיים.²³

19. מצר וקפלן, שם, עמ' 116-117.
20. ב־1920 היו בבעלות יהודית כ־456,003 דונם אדמה. ב־1930 הגיעו ל־987,600 דונם; ב־1940 ל־1,322,338 דונם; וב־1945 ל־1,393,531 דונם. סך כל האדמות הראויות לעיבוד נעו בין 9 ל־11 מיליון דונם. סטיין, שאלת הקרקעות, עמ' 226.
21. ראו סטיין, שם, עמ' 157. סטיין מטיל ספק בחשבון שעשו Lewis French ומחלקת הפיתוח בתחילת שנות ה־30, שלפיו היו 899 חסרי קרקע, שהרי רכישת אדמות ואדי חווארית' (עמק חפר) ב־1929, היא לבדה גרמה לפינוי 900 (מבין 1,200) תושבים. W. R. Polk et. al., *Backdrop to Tragedy: The Struggle for Palestine*, Boston 1957, pp. 236-238. פולק ואחרים טוענים ש־8,000 איכרים פונו במכירה אחת בלבד ב־1921, בעוד שיהושע פורת בספרו *ממהומות למרידה: התנועה הלאומית הערבית הפלסטינאית 1929-1939* (תל־אביב 1978, עמ' 117), טוען ש'המספר הכולל לא עלה על אלפים אחדים'. ראו גם: J. Metzger, *The Divided Economy of Mandatory Palestine*, Cambridge 1998, p. 93. מצר משער שם שנעקרו 16,000 ראשי משפחות.
22. בין 1931 ל־1944 גדלה האוכלוסייה העירונית הערבית ב־85% לעומת גידול של 40% בלבד באוכלוסייה הכפרית, D. Peretz, 'Palestinian Social Stratification – The Political Implications', in: G. Ben-Dor (ed.), *The Palestinians and the Middle East Conflict*, Tel Aviv 1978, pp. 407-408 [להלן: פרץ, ריבוד חברתי].
23. D. S. Bernstein, *Constructing Boundaries: Jewish and Arab Workers in Mandatory Palestine*, Albany 2000, p. 31-32 [להלן: ברנשטיין, בניית גבולות].

עודף עובדים ערבים יצר ביקוש גבוה לתעסוקה, ומפעלים רבים, ובכללם מפעלים ערביים, ניצלו עודף זה לצורכיהם והתמידו בתשלום שכר נמוך.

קצב העיור היה נמוך בהרבה מקצב ההצטרפות לשוק העבודה השכירה. בין 1922 ל-1946 גדלה האוכלוסייה הערבית העירונית מ-27% ל-36% בלבד, אך ערב סיום המנדט רק כ-30% מהאוכלוסייה הערבית היו עירוניים, בעוד שהעובדים השכירים היו כמחצית מכוח העבודה הכולל בסקטור הערבי. העיור היה אופייני פחות למוסלמים מאשר לנוצרים, שהגירתם לצורך התיישבות בעיר בלטה כבר בתחילת המאה. ב-1922 היו הנוצרים העירוניים 63% מכלל האוכלוסייה הנוצרית וב-1946 הם הגיעו ל-80%. לעומתם היו ב-1946 רק 30.5% מהמוסלמים עירוניים.²⁴ אף שהעיור היה בולט בערי החוף, הוא היה כלל-ארצי. עובדים-מהגרים התיישבו בעיקר בערי החוף, אך גם בערים פנימיות כשכם, טול כרם, נצרת ומג'דל (אשקלון), וגם בהן חל גידול בענפי התעשייה הזעירה והשירותים.²⁵ ואולם הקצב וממדי ההגירה, יותר מכל גורם תרבותי או חברתי, הקשו על קליטת עודף כוח העבודה בעיר ועל השתלבותו במרקם הכלכלי העירוני. אמנם, בשנים 1922-1935 חל גידול של 1.9% בשנה בכוח העבודה הערבי השכיר, אך גידול זה היה נמוך באחוז וחצי, ואף יותר, משיעור הגידול באוכלוסייה. שיעור זה היה נמוך גם מהגידול בכוח העבודה היהודי, שנהנה גם מן העובדה שחלק נכבד מעובדיו היו צעירים יחסית עם מספר מועט של בני משפחה תלויים. משמעות הדבר היא שלמרות הגידול באפשרויות התעסוקה עקב ההגירה היהודית, הנה לאורך זמן קטן מספר המפרנסים העובדים לנפש בסקטור הערבי.²⁶

הנהירה של עובדים לא מקצועיים שהיגרו מהסקטור הכפרי הערבי למרכזים עירוניים הואצה מאוד בשנים הראשונות של מלחמת העולם השנייה בגלל עליית הביקוש לכוח אדם מצד הממשלה והצבא הבריטי. הביקוש הזה הביא מצדו לגידול עצום בהיקף העבודה השכירה וממילא גם להגירה פנימית גדולה בשיעור ניכר מזו שבתקופת הגאות במחצית הראשונה של שנות ה-30. המרכז העיקרי של פועלים, כמותית ואיכותית, נמצא בחיפה וסביבתה. כאן נמצאו מפעלים, ממשלתיים או פרטיים, שהעסיקו מאות ואף אלפי פועלים: הרכבת, מחנות הצבא, בתי הזיקוק, הנמל, חברת הנפט העיראקית ומפעלי טאהר קרמאן לסיגריות וחומרי בניין. נוסף על אלה, מספטמבר 1940 התגייסו כתשעת אלפים ערבים בארץ (שליש מהם זרים, בעיקר מסוריה ולבנון) לשירות בצבא הבריטי, בעיקר בתפקידי חפרים ורגלים וביחידות שירותים.²⁷

24. ג' גילבר, 'מגמות בהתפתחות הדמוגרפית של ערבי ארץ-ישראל 1870-1948', קתדרה, 45 (1988), עמ' 49-44.

25. גראהם-בראון, הכלכלה הפוליטית, עמ' 141-142.

26. ברנשטיין, בניית גבולות, עמ' 22.

27. דוח ביניים ראשון של ועדת התעסוקה, 27 באוקטובר 1944, PRO, CO733/469/76284/45; ושיין, הערבים בארץ-ישראל, עמ' 151-152; 'הגיוס הערבי בא"י 1939-1945', 22 בינואר 1946, ארכיון 'ההגנה' 105/138.

ב־1945 היה אומדן כל המועסקים במשק הערבי 345 אלף, מהם 53.9% בחקלאות, לעומת 36.2% - 125 אלף, בבנייה ושירותים. ב־1944 הגיע מספר הפועלים הערבים לשיא של קרוב ל־100,000, רובם עובדים לא מקצועיים שהועסקו על ידי הממשלה והצבא. בין אלה היו בשנת 1943 כ־4,000 עובדים ערבים שהועסקו על ידי קבלנים יהודיים (מספרם ירד לקראת סיום המלחמה ל־3,000) בעבודות למען הממשלה והצבא וכן כאלף עובדים נוספים בתעשייה ובשירותים בסקטור היהודי. בשנתיים האחרונות של המלחמה הגיע היקף העובדים הערבים ל־31% בממוצע מכלל המועסקים בענף הבנייה היהודי.²⁸ נתונים אלה ממחישים את היקף אוכלוסיית הפועלים בכוח או את עודף כוח האדם בסקטור הכפרי בעל החקלאות האקסטנסיבית, שערב המלחמה הועסקו בו כ־180,000. ערבים היו רוב מכריע בקרב עובדי הממשלה (90%, לעומת 10% בלבד יהודים), והם הועסקו בעיקר ברכבת, בשירותי הדואר ובמחלקת העבודות הציבוריות.²⁹ עם זאת, ברוב המחלקות הממשלתיות תפסו הפקידים היהודים בדרך כלל עמדות בכירות יותר מאלה של הערבים, והיו אמונים על עיבוד חומר והכנתו לפעולה. בשל השכלתם ויעילותם הם היו לדרג שני בהיררכיה הפקידותית, מתחת לפקידות הבריטית ומעל לשכבת הפקידות הערבית, שהסתפקה בדרך כלל בתפקידי ביצוע שבהם נדרשה עבודה פיזית.

התרחבות שוק העבודה השכירה במשק בכלל ובסקטור הערבי בפרט היתה בסיס להתפתחות מעמד פועלים ערבי מאורגן. אף כי הבית הקבוע של חלק נכבד מהפועלים השכירים הללו הוסיף להיות בכפר, אלפי פועלים נותקו מסיבתם הרגילה ונעשו חלק מציבור גדול של פועלים. מקצתם התמחו במקצוע ולמדו מתוך מגע עם חבריהם היהודים להתארגן מבחינה מקצועית. עדות לגידול בסקטור העובדים השכירים כבר במחצית הראשונה של שנות השלושים היא העלייה במספר השביתות של פועלים, ששליש מהן הסתיימו בהצלחה וכרבע בפשרה. ההתרחבות המהירה של שוק העבודה בשירות הממשלה ובמחנות הצבא עם פרוץ מלחמת העולם השנייה הביאה לצמיחתה של מנהיגות פועלים עצמאית ובעלת תודעה מעמדית ומקצועית, וזו ניהלה מאבק מתמיד לשיפור תנאי העבודה והשכר של חבריה. בשנים 1944-1945 הגיע מספר סכסוכי העבודה לשניים בחודש, בממוצע.³⁰ בראשית שנות הארבעים גילו מקצת ממנהיגי הפועלים הערבים נכונות לשיתוף פעולה מקצועי-כלכלי עם איגודי פועלים יהודים, ודבר זה השתקף בהצלחתה של שביתת עובדי הממשלה באפריל 1946.³¹ שיתוף הפעולה המקצועי בשביתה נתפס כנקודת מפנה ביחסים שבין ארגוני עובדים יהודים ובין אלה הערבים דווקא משום שהפעולה הערבית היתה מנותקת מהעילית הפוליטית המסורתית והונהגה בידי אגודות בעלות גוון שמאלי-קומוניסטי. הסולידריות של הפועלים

28. מצר וקפלן, משק יהודי ומשק ערבי, עמ' 146, 150.

29. מצר וקפלן, שם, עמ' 113. יחס זה התקיים בקרב עובדי הרכבת ב־1939 אך גדל לטובת הערבים בעקבות מלחמת העולם השנייה. ב־1946 מנו כלל המועסקים ברכבת 6,500-7,000 ומספר היהודים בקרבם הגיע ל־400-450. שני דוחות בשם 'שביתת עובדי הממשלה', 30 באפריל 1946, ארכיון 'ההגנה' 181/105.

30. ושיין, הערבים בארץ-ישראל, עמ' 168-169.

31. שני דוחות בשם 'שביתת עובדי הממשלה', 30 באפריל 1946, ארכיון 'ההגנה' 181/105.

משני העמים בשביתה עוררה אמון רב בקרב סקטור הפועלים הערבים והיו שראו בה עדות מאלפת לאפשרויות הצפונות בפעולה משותפת להמוני העובדים בארץ.³² המשמעויות של הגידול האינטנסיבי בהיקף אוכלוסיית הפועלים הערבים בתקופת מלחמת העולם השנייה לא נעלמו מעיני משקיפים חדי עין בסקטור הערבי. זמן קצר לאחר סיום המלחמה, לקראת סיומה של הגאות בעבודה, עלתה השאלה כיצד יוכלו הפועלים הללו לחזור אל הכפר ולעבודות השדה לאחר שהתרגלו לעבודות מקצועיות ולאורח חיים מודרני עירוני.³³ למרות התפתחות ניכרת שחלה בתעשייה הערבית, בעיקר בשנות מלחמת העולם השנייה ואחריה, היא נותרה קשורה בעיקרה לעיבוד מוצרים חקלאיים. על פי מפקד התעשייה הממשלתי משנת 1928, כ-80% מתפוקת התעשייה הערבית בשנת 1927 יוצרו בארבעה ענפי משנה: טחינת קמח (36%), טבק וסיגריות (22%), סבון (15%) ושמן (7%). מלבד סבון, שחלק נכבד ממנו נועד ליצוא לארצות הערביות השכנות, התעשייה עיבדה את התוצרת החקלאית לתצרוכת עצמית ומקומית.³⁴ עליית הביקושים הממשלתיים בשנות המלחמה הביאה גם לגידול דרמטי במספר מפעלי התעשייה, במספר הפועלים והיקף ההון שהושקע בהם. נוסדו חברות שונות למסחר, בנייה ותעשייה, בהן שהגיע ל-100 ול-200 אלף לא"י. ההון הכולל של החברות הערביות עלה בשנות המלחמה משניים לשמונה מיליון לא"י. ב-1943 היו 1,558 מפעלים ערבים שהעסיקו 8,804 איש (לעומת כ-4,400 מועסקים עד 1939). ההון שהושקע בתעשייה שולש מ-703,565 לא"י ב-1939 ל-2,131,307 לא"י ב-1942. במונחים של הספק כוח-סוס, התעשייה הערבית ב-1942 עמדה על 3,812 כ"ס (התעשייה היהודית עמדה באותה שנה על 57,410 כ"ס).³⁵ ענפי הייצור הבולטים נשארו עתירי עבודה, בעיקר ייצור טבק וקרטון, טקסטיל וטחנות קמח, מתכת, מלט, כימיקלים, עור, משקאות ומחצבות. בתקופת המנדט חלה באוכלוסייה הערבית עלייה ניכרת בהכנסה הממוצעת לנפש – ההכנסה הגבוהה ביותר בעולם הערבי – והוא הדין גם בהוצאה הממשלתית לנפש.³⁶ השקעות הממשלה והתנועה הציונית אפשרו צבירה הדרגתית של הון בידי ערבים, אף שזה התרכז בידי משפחות העילית הכלכלית, ואלה החזיקו באופן מסורתי בנכסים קרקעיים ופיננסיים. ואולם צבירת ההון לא לוותה בהשקעות בהיקף הולם לשם פיתוח אפשרויות כלכליות, בעיקר בתעשייה ובשירותים. התעשייה הערבית עדיין היתה זעירה ומשפחתית, מרוכזת במפעלים קטנים בבעלות של יחידים או משפחות, שהונם היה מצומצם וכך גם ממדי ההון

32. שני דוחות בשם 'שביתה עובדי הממשלה', 30 באפריל 1946, ארכיון 'ההגנה' 105/181A. מכתב א' קרישר למחלקה המדינית של ההסתדרות, 5 בפברואר 1948, ארכיון השומר הצעיר.

33. ושיץ, הערבים בארץ-ישראל, עמ' 151.

34. מצר וקפלן, משק יהודי ומשק ערבי, עמ' 64.

35. Department of Statistics, *Statistical Abstract of Palestine 1944-1945*, Government Printer, Jerusalem 1946, pp. 52-53, 58; ושיץ, הערבים בארץ-ישראל, עמ' 95-106.

36. ההשקעה לנפש מבחינת הוצאות הממשלה בקרב ערביי פלסטין היתה כפולה מזו של מצרים ומשולשת יחסית לזו של עבר-הירדן, ראו 'יהודים וערבים בארץ-ישראל', ארכיון השומר הצעיר, 20 במרס 1948, עמ' 22-28.

חברה ומוסדות בקרב ערביי פלסטין בתקופת המנדט

המושקע בהם והרווחים שנשאו.³⁷ הסיבות לכך היו בין השאר גישה פיננסית שמרנית שהעדיפה השקעה ברכישת נכסים קרקעיים ומוצרי מותרות, מחסור בכוח אדם ניהולי ומקצועי, תקופות של חוסר יציבות שגרמו לבריחת הון, וחשש מתחרות עם הסקטור היהודי. עם זאת, השגשוג הכלכלי של שנות מלחמת העולם השנייה אפשר לרבים בקרב האוכלוסייה החקלאית להשתחרר מחובותיהם הכספיים. הנכסים הכספיים הערביים הוכפלו והושקעו בתעשיית ההדרים המתפתחת ובמפעלי תעשייה זעירה. התהליך הזה יצר שונות בתוך מעמד בעלי הקרקע והצמיח מעמד בורגני או 'אריסטוקרטיה פיננסית'.³⁸

הגידול בנכסים הכספיים בסקטור הערבי, בייחוד בתקופת המלחמה, השתקף גם בעלייה ברמת החיים ובצריכת מוצרים בני קיימא. לדוגמה, ערב מלחמת העולם הראשונה היתה בארץ מכונית אחת ואילו בשנת 1923 הגיע מספר כלי הרכב ל-157, וב-1941 הוא עמד על 11,513. לפי הערכת הממשלה החזיקו ערבים ולא יהודים אחרים בשנת 1945 40% מכלל כלי הרכב בארץ (לפי ערכן), בכלל זה 40% מהאוטובוסים ו-35% מהמשאיות, אף כי מבחינת תצרוכת הבנוי נאמד חלקם של הערבים רק ב-22%. גם בתחום התקשורת ניכר גידול במספר המשתמשים בטלפון.³⁹ ואולם, מעלייה זו נהנו בעיקר בני מעמד הביניים החדש בעוד שהשפעתה היחסית על הרוב המכריע של איכרים זעירים או מחוסרי קרקע, בדווים והפרולטריון העירוני היתה שולית. אף שהאוכלוסייה הערבית היתה כפולה מזו היהודית, היה המשק הערבי חלש לעומת המשק היהודי. דבר זה השתקף בדוח שהוגש לוועדת החקירה האנגלו-אמריקנית ב-1946, ובו נאמד כוח הקנייה של הערבים בארץ ב-40 מיליון לא"י לעומת 75 מיליון לא"י של היישוב היהודי.⁴⁰

בתקופת המנדט חל גידול משמעותי במעמד הביניים העירוני – בעלי מקצועות חופשיים, פקידים ואנשי עסקים – שהתארגנו במועדונים חברתיים סקטוריאליים וקולם הלך וגבר בשיח החברתי והלאומי הפלסטיני בעיתונות המקומית, בכלל זה בכתבי עת ובפרסומים אחרים ייחודיים להם.⁴¹ התפתחות העיתונות הערבית הפלסטינית שיקפה היטב את השינויים המבניים בחברה הערבית בתקופת המנדט. חלוצי העיתונות הערבית הפלסטינית היו נוצרים אורתודוקסים, והם שייסדו את שני העיתונים החשובים הראשונים – אלכרמל החיפני (1908-1942) ופלסטין היפואי, שהתקיים לסירוגין מ-1911 עד פרוץ מלחמת 1948, ולאחריה המשיך לצאת לאור בירושלים. בהיותה, בין השאר, השתקפות של המצב החברתי-כלכלי, סבלה העיתונות הערבית מתפוצה נמוכה יחסית, ולפיכך נאלצה להתבסס לעתים קרובות

37. סיקאלי, חיפה, עמ' 83-84.

38. J. S. Migdal (ed.), *Palestinian Society and Politics*, Princeton 1980, p. 20 [להלן: מיגדל, החברה הפלסטינית]; ראו גם ושיץ, הערבים בארץ-ישראל, עמ' 113-116; סיקאלי, שם, עמ' 84-85.

39. ושיץ, שם, עמ' 114-116.

40. ושיץ, שם, עמ' 86. ראו גם פרץ, ריבוד חברתי, עמ' 408.

41. A. M. Abu-Ghazaleh, 'Arab Nationalism in Palestine During the British Mandate', *Journal of Palestine Studies*, 1 (1972), pp. 37-63; A. Mosely Lesch, *Arab Politics in Palestine, 1917-1939*, Ithaca 1979

על תמיכה ומימון מצד סיעות ומפלגות פוליטיות. כך למשל, בשיא פריחתה של העיתונות הערבית-הפלסטינית במחצית הראשונה של שנות הארבעים, הגיעו העיתוננים היומיים הבולטים, פלסטיין ואלדפאע (החל לצאת לאור ב־1934), לתפוצה של 6,000-7,000 עותקים ביום לכל היותר ושינו את נטייתם הפוליטית פעמים מספר, לפי הנסיבות וההזדמנויות. מכיוון שתוחלת החיים של מפלגות רבות היתה קצרה יחסית, קצר היה גם אורך חייהם של אותם עיתוננים, ורק מעטים מהם הצליחו לעמוד בהוצאות ולהתפרסם כעיתוננים יומיים. עיתונות זו ניסתה לאמץ את התכנים ודפוסי הפרסום של אחותה העיתונות המצרית, שאת כתבי העת הבולטים שלה, בהם אלאהראם היומי ושבעונים חברתיים-תרבותיים, קראה העילית הערבית המשכילה בארץ.⁴²

ככלל, העיתונות הערבית שהיתה קשורה למפלגות של שנות השלושים (קשר זה התקיים בעיקר עם חוגי אלאסקטאל והחוסיינים) נקטה קו אחיד למדי מבחינה לאומית, בייחוד כלפי המפעל הציוני ושאלת העצמאות הלאומית. קו זה שיקף מן הסתם את עמדתם של המשכילים ונציגים אחרים של מעמד הביניים, וייתכן שהוא לא שיקף תמיד את עמדת 'האיש ברחוב' אך אין ספק שהעיתונות השפיעה עליו.⁴³ בד בבד שימשה העיתונות במה לניגוח הדדי בין סיעות פוליטיות יריבות, ובתוך כך נחשפו הפיצול והתחרות בתוך העילית המסורתית.

זרם אחר שהיה מיוצג בעיתונות זו לאורך כל תקופת המנדט היה הזרם האסלאמי (אלג'אמעה אלאסלאמיה בשנות העשרים, ואלסראט אלמוסתקים שיצא כעיתון יומי מ־1929 ועד סיום המנדט). עליית משקלם של המשכילים ובעיקר של חוגי השמאל שבהם בתחילת שנות הארבעים, הגידול הרב במספר הפועלים ואיכות התאגדותם המקצועית – כל אלה הביאו לצמיחתה של עיתונות חדשה, אידאולוגית וביקורתית יותר. עם העיתוננים הללו נמנים השבועונים אלאתיחאד, שהחל לצאת לאור ב־1940 כביטאון התאחדות סקציות הפועלים הערביות בחיפה (מ־1945 ואילך זה היה ביטאון משותף לוועידת הפועלים ו'הליגה לשחרור לאומי' הקומוניסטית), ואלמהמאז השמאלי-קומוניסטי, שהחל לצאת בשנת 1946, וכן הדו־שבועון אלע'ד, ביטאון אגודת המשכילים (החל לצאת ב־1945). עיתוני השמאל ייצגו אופוזיציה לוחמת, שהרבתה לבקר את המנהיגות המסורתית ולתבוע ייצוג גדול יותר במוסדות הלאומיים ושחרור מאחיזתן של מדינות ערב ובריטניה בכל הנוגע למדיניות הערבית-הפלסטינית כלפי המנדט הבריטי והמפעל הציוני.

אם כן, התוצאה הבולטת של השינויים המבניים במשק ובחברה הערבית בארץ-ישראל בתקופת המנדט היתה צמיחתו של מעמד ביניים חדש והתרחבותה של אוכלוסיית העובדים השכירים, שהיו משוחררים יחסית מחסותם של נכבדים בעלי קרקעות והון אך גם רחוקים ממוקדי עצמה שלטוניים. מעמד הביניים העירוני וקבוצות הפועלים אמנם הצמיחו נציגויות

42. ראו סקירה על העיתונות הערבית-פלסטינית בתקופת המנדט, י' שמעוני, ערבי ארץ-ישראל, תל-אביב תש"ז, עמ' 403-414 [להלן: שמעוני, ערבי ארץ-ישראל].

43. שמעוני, שם, עמ' 408.

חברה ומוסדות בקרב ערביי פלסטין בתקופת המנדט

פוליטיות לא תלויות במנהיגות הפוליטית הלאומית – מפלגת אסתקלאל, אגודות הפועלים ו'הליגה לשחרור לאומי' – אבל הן לא הצליחו להוציא אל הפועל את כוחן הממשי ולהפוך לתנועות בעלות השפעה פוליטית כלל-ארצית או אף מקומית.⁴⁴

ואמנם, אחד מסימני ההיכר של החברה הערבית-הפלסטינית בתקופת המנדט הוא הפער בין גיעות חברתית-כלכלית לבין גיעות פוליטיות. חרף הפוליטיזציה של חלקים ניכרים מן האוכלוסייה הערבית, במיוחד של יושבי הערים, ולמרות שנציגים של מעמד הביניים העירוני החדש ושל קבוצות מקצועיות החלו להשתתף בחיים הפוליטיים, נותרה ההנהגה הלאומית בידי שכבת הנכבדים המסורתית העירונית. מנהיגות זו ייצגה מערכת הייררכית של פטרונות שירדה עד אחרון הכפריים חסרי הרכוש ובעלי החוב, ואף שמעמדה התערער בהדרגה בגלל השינויים במבנה החברתי והכלכלי – בעיקר בגלל הגירת עובדים אל העיר והתפתחות שוק העבודה השכירה בתעשייה, במסחר ובשירותים – היא שמרה על עמדות השליטה במישור המקומי והלאומי.

השנים האחרונות לשלטון המנדט היו אפוא עדות לתמורות דרמטיות בחברה הערבית-הפלסטינית, ואלה זעזעו את יסודותיה וערערו את המבנים החברתיים-הכלכליים המסורתיים. מוסדות חלופיים, שיכלו לייצג את הקבוצות החדשות ולספק את צרכיהן, לווסת קונפליקטים, להטיל מרות ולזכות בציות והיענות מצד האוכלוסייה – מוסדות כאלה לא היו בנמצא, והחברה הערבית-הפלסטינית הלכה ונחלשה. באמצע שנות הארבעים היו לפחות מחצית מהעובדים הפלסטינים מעורבים בעבודות לא חקלאיות. סיום מלחמת העולם השנייה הביא אמנם להתכווצות שוק העבודה השכירה, ועם זאת עדיין נותרו יותר מעשרים אלף עובדים ערבים במחנות הצבא הבריטי ערב סיום המנדט, כמחציתם בחיפה והצפון.⁴⁵ ואולם, המשק הכפרי כבר לא היה מסוגל לשוב ולקלוט את עשרות אלפי המהגרים מן הכפר שנפלטו משוק העבודה השכירה.

בנסיבות האלה היתה החברה הערבית-הפלסטינית שברירית, ולכלל הגורמים לחולשתה נוספו ערב סיום המנדט גם הבצורת שפקדה את הארץ בשנים 1946-1947, וחמור אף יותר היה הפינוי הבריטי, ששבר את מטה לחמם של עשרות אלפי עובדים בגופים ממשלתיים. עניין אחר הוא קשרי הגומלין הכלכליים בין המשק היהודי למשק הערבי, בעיקר בשפלת החוף ובעמקים. ככל שרב המתח היהודי-ערבי, השתבשו הקשרים הכלכליים בין שתי העדות,

44. באביב 1946 מנו חברי אגודת המשכילים הערבים, רובם אנשי שמאל המזוהים כקומוניסטים, 423 חברים. יותר משליש מהם מירושלים והשאר מחיפה, חברון, נצרת, שכם, בית לחם ובית ג'אלה. דוח מודיעין, 27 במרס 1946, ארכיון 'ההגנה' 105/64.

45. 'יהודים וערבים המועסקים בארץ-ישראל ועבר-הירדן החל מ-31 בדצמבר 1947' – מסמך מקורי בריטי המסכם את מספרי הפועלים במחנות הצבא. מכון לבון חטיבה 208 IV תיק 4437. מסמך מודיעין, 7 בפברואר 1946, מסכם את מספר העובדים הערבים במחנות הצבא בין נתניה לרחובות ובין תל-אביב לירושלים בסוף שנת 1945 ב-9,664 (לעומת 2,795 יהודים), ארכיון 'ההגנה' 105/1064. אני מודה לאלון קדיש שהפנה את תשומת לבי למסמך זה.

וממילא נשבר גם מטה לחמם של אלפי עובדים ערבים בסקטור היהודי, ובעקיפין נפגעו רבים אחרים שהיו קשורים בקשרי מסחר ועבודה עם סקטור זה. ב-1935 היה היקף תנועת ההון מהמשק היהודי למשק הערבי קרוב ל-4 מיליון לא"י (גידול של כמעט פי שלושה לעומת שנת 1921), מזה 43% תשלומים עבור רכישות קרקע, והשאר עבור סחורות, שירותים ושכר דירה. הערבים רכשו בעיקר מוצרי תעשייה יהודיים (כ-10% מכלל התוצר התעשייתי היהודי) שהיו בהיקף ההוצאה היהודית על מוצרי חקלאות (שהיוו 30-40 אחוז מכלל התוצר החקלאי הערבי) ומחצבות שבאו מהמשק הערבי.⁴⁶ למרות התנודות שחלו בהיקף ובמבנה שלהם בתקופת המרד הערבי ומלחמת העולם השנייה, נמשכו קשרי גומלין הדוקים בין שני המשקים, דבר שיש בו כדי להסביר את הקשיים שליוו את הטלת החרם הערבי על המשק היהודי וכן את משמעותה הכלכלית של מלחמת האזרחים (דצמבר 1947 – מאי 1948), בייחוד עבור המשק הערבי (על החרם, ראו להלן).

החלטת בריטניה בשלהי 1947 לסיים את המנדט ולפנות מן הארץ את כוחותיה ואת המנהל האזרחי שלה – את משמעותה המלאה עבור ערביי פלסטין יש להבין אפוא בהקשר של המציאות החברתית והכלכלית הקשה שאליה נקלעו הסקטור הכפרי הפלסטיני בכלל והשכבות החברתיות הנמוכות בערים בפרט. בפגיעות הכלכלית ובשביריות החברתית של האוכלוסייה הזאת, בהיעדר מנהיגות ובאין מוסדות פוליטיים יעילים, כשבמישור המקומי והכל-ארצי ניכרת חולשה ארגונית וצבאית – נפגמה קשות גם יכולת העמידה שלה בתנאים של מלחמת אזרחים.

קבוצות עילית, חברה ודפוסי הארגון הפוליטיים

את דפוסי הארגון החברתי של ערביי פלסטין עיצבו באורח מסורתי קשרי המשפחה והשבט, ובעיקר עליהם התבסס הכוח הפוליטי שנכבדים ומנהיגי ציבור יכלו לגייס למאבקייהם המפלגתיים והאישיים. לאלה נוספה גם מערכת קשרי חסות בין נכבדים עירוניים בעלי הקרקעות ובין אריסים וכפריים; הללו חכרו מבעלי הקרקעות אדמה חקלאית בתמורה לשותפות ביבול או קיבלו מהם אשראי כספי לצורך מימון חקלאי, בעוד שבעלי הקרקע עצמם חיו בעיר.⁴⁷ הנכבדים העירוניים, בסמיכותם אל מרכזי השלטון וביכולת השתדלנות שלהם, פעלו לעתים קרובות אצל הפקידות הבריטית גם כנציגיהם של כפריים או קבוצות של כפריים. נגישותם של מנהיגים פוליטיים למשרות ציבוריות היה מקור חשוב אחר לעצמה, שהרי זו אפשרה להם לספק שירותים לתומכיהם ולתגמל אותם על תמיכתם בהם בסכסוכים

46. ברנשטיין, בניית גבולות, עמ' 35-36 וכן עמ' 227, הערה 57.

47. סקירה מפורטת על סוגי התקשרות בין בעלי הקרקע לחוכרים המעבדים, ראו אצל גראהם-בראון, הכלכלה הפוליטית, עמ' 114-121.

מפלגתיים על השפעה במוסדות ציבור וארגונים פוליטיים. כך הפכה הענקת משרות ציבוריות למשכילים שבאו מן הכפר מדד להצלחתם של בעלי ההשפעה באותם כפרים.⁴⁸ בהיעדרו של מכניזם מוסדי חלופי של תיווך, חיזק שלטון המנדט את מעמד הנכבדים וראה בו ערובה ליציבות וכולם זעזועים בקרב החברה הכפרית ובקרב העירוניים בני המעמד התחתון. אולם עצמת קשרי החסות והמשפחה כמפתח למעמד וליוקרה פוליטית נחלשה בהדרגה בתקופת המנדט עקב הגידול בהגירה של עובדים מהכפר אל העיר. היציאה המסיבית מן הכפר הפכה את הפועלים-המהגרים לחלוצי המודרניזציה בסקטור הכפרי. בטווח הזמן הקצר יותר היא זעזעה את יסודות השליטה של המנהיגות המסורתית, של בעלי הקרקעות הגדולים ושכבת העילית העירונית, ששליטתה במשאבים החיוניים לקבוצות העובדים המהגרים נחלשה מאוד בשל ההגירה. על רקע זה צמחו מנהיגויות חדשות של פקידים, בעלי מפעלים או פועלים במפעלי התעשייה הערביים, ושל אגודת הפועלים הערבית. תופעת צמיחתן של מנהיגויות חדשות כאלה בלטה במיוחד בחיפה, העיר שריכוז התעשייה והמפעלים הממשלתיים בה שאב אליו את רוב הפועלים הערבים. המשק הערבי הזעיר נשאר אמנם הדגם השליט בכלכלה הערבית, אבל התפתחותם של מקורות תעסוקה והכנסה חדשים בתקופת המנדט ביטלה הלכה למעשה את המונופול של אותם בעלי קרקע גדולים והחלישה את השפעתם ואת יכולתם לנצל את הפלאחים.⁴⁹

התמורות שחוללו שלטון המנדט והמפעל הציוני האיצו את תהליכי הפיצול והדיפרנציאציה החברתיים. צמיחתו של מעמד בורגנות עירוני של יזמים נוצרים ומוסלמים הגבירה את נטייתן של קבוצות עילית עירונית, מסורתיות וחדשות, להשלים עם דפוסי השלטון והמנהל הבריטיים מתוך חרדה לאינטרסים הכלכליים שלהן חרף התסכול והתלונות על מדיניותה הציונית של ממשלת המנדט. גישה דומה גילו גם אנשי הרובד העליון במעמד הבינוני, שהבינו כי המשך רווחתם הכלכלית מותנה ביציבות ועל כן נקטו בעמדה פוליטית פסיבית, אף שרגשית אחר פרנסה זמנית בעיר יצר אוכלוסייה הולכת וגדלה של פרולטריון עירוני שלא החיפוש אחר פרנסה זמנית בעיר יצר אוכלוסייה הולכת וגדלה של פרולטריון עירוני שלא היה תלוי בנכבדים, אף שחלק נכבד ממנו בא לעיר לתקופות קצובות בלבד והוא לא השתלב במרקם החיים הקבוע בעיר. הגידול המתמיד של אוכלוסייה זו של פרולטריון עירוני, ששיאו במלחמת העולם השנייה, מסביר את נטייתם של אותם עובדים להתארגן במסגרות מקצועיות ולפעול לשיפור שכרם ותנאי עבודתם, שיפור שהיה לעתים קרובות מנוגד לאינטרס של שכבת העילית המסורתית.

השפעתן של תמורות חברתיות וכלכליות אלה השתקפה למן שלהי מלחמת העולם השנייה בעלייה ברמת המיסוד, הן בתחום הכלכלי – בהתפתחות קואופרציות חקלאיות וחברתיות

B. Doumani, *Rediscovering Palestine: Merchants and Peasants in Jabal Nablus, 1700-1900*, Berkeley 1995, pp. 179-181

49. מיגדל, החברה הפלסטינית, עמ' 25-27; ושיץ, הערבים בארץ-ישראל, עמ' 81.

50. סיקאלי, חיפה, עמ' 223.

– הן בתחום הפוליטי. בתחום הפוליטי ניכרה התפתחות מסגרות אפקטיביות יותר של גיוס ופעולה קיבוצית המבוססות על אינטרס מעמדי או אידאולוגיה חברתית ופוליטית משותפת ואינן מוגדרות במונחים מקומיים או משפחתיים. לבד ממפלגת אלסטקלאל, יש להזכיר בעיקר את אגודות הפועלים השונות, 'אגודת האחים המוסלמים' ו'הליגה לשחרור לאומי' וכן את ארגון הנוער הצבאי למחצה 'אלנג'אדה'. שורשיהן של מסגרות והתאגדויות אלו היו נעוצים בשינויים החברתיים-כלכליים מאז שנות העשרים, אך רק בראשית שנות הארבעים הן צמחו לכלל תופעה ארצית נרחבת. מאמצע שנות הארבעים מילאו גופים אלה, ועמהם לשכות המסחר, אגודות הנשים, המועדונים החברתיים-תרבותיים וארגוני הנוער, תפקיד פעיל בגיוס פוליטי לצורך הגשמתן של תכניות פעולה לאומיות, שהבולטות בהן היו ניהול ואכיפה של פעולות החרם הכלכלי על היישוב היהודי וגיוס כספים להצלת קרקעות ממכירה ליהודים. עם התפשטות מעשי האיבה בין יהודים לערבים בסוף 1947, היו עתידים גופים אלה, ובעיקר ה'נג'אדה' ומועדוני הנוער והספורט, לשמש גם מסגרות פעולה אורחיות וצבאיות.⁵¹ אך למרות שההנהגה המסורתית הכירה בערכם, בגודלם ובתפוצתם הרחבה של ארגונים אלה, הם נשארו מחוץ למעגל הפנימי של מקבלי ההחלטות וקיבלו עליהם מרצון או מאונס את מרות המוסדות הלאומיים והמקומיים. מצב זה של היעדר ניעות השתקף, בייחוד לאחר מלחמת העולם השנייה, במתח חברתי ופוליטי גובר מכאן, ובנטייה לניכור ופסיביות מכאן, ואלה ניכרו במגורים חשופים של האוכלוסייה העירונית והחריפו ככל שקרב המנדט לקצו.

קבוצות העילית העירוניות נעדרו מסורת של פעילות וולונטרית מאורגנת למען מטרות פוליטיות, אף כי עוד ערב מלחמת העולם הראשונה היו משכילים ערבים מעטים, בעיקר מירושלים ושכם, שנטלו חלק בהתארגנויות סודיות בעלות גוון לאומי-ערבי. אפיק בולט של פעילות חברתית-פוליטית נוצר באמצעות ועדות ומועדונים תרבותיים, ובהם מילאו תפקיד חשוב בני העדות הנוצריות בכלל, והיוונים-אורתודוקסים בפרט. בניגוד לעדה היוונית-קתולית, שאנשי הדת מילאו בה את תפקיד המנהיגות גם בענייני החול ולפיכך היו פסיביים יותר מבחינה פוליטית, התאפיינה העדה היוונית-אורתודוקסית במתח רב וטינה בין חברי העדה ובין הנהגתם הרוחנית. ניכור ממושך זה הביא להקמת גוף פוליטי בעל נטייה לרדיקליזם לאומי-ערבי שהורכב ממשכילים, בוגרי מוסדות חינוך נוצריים אירופיים ואמריקניים, מוסדות שטופחו בהם לימודי השפה והתרבות הערבית.⁵²

חיי החברה של העילית הירושלמית עוצבו על פי מפתח של דת והשכלה, ובלטו בהם בני משפחות נוצריות, בעיקר מהעדה היוונית-אורתודוקסית, לצד משכילים מוסלמים צעירים, גם הם ממשפחות הנכבדים, שכעמיתיהם הנוצרים פנו לפקידות הממשלתית והמקומית

51. ראו ידיעה בדבר הכנות של הו"ע לכינוס גופים ציבוריים לצורך הגברת הפעילות הלאומית בתחומי החרם ושמירת הקרקעות בחיפה, ביפו ובירושלים, דוח מודיעין, יולי 1947, ארכיון ה'הגנה' חטיבה 105 תיק 68; וראו להלן.

52. סיקאלי, חיפה, עמ' 32.

ומילאו בה תפקיד מרכזי. משכילים ערבים רבים קיימו קשרים חברתיים עם דיפלומטים ואנשי כמורה זרים וכן עם בריטים מצמרת הפקידות ואף הקצונה הצבאית, ונפגשו בסלונים פוליטיים פרטיים של נשות חברה נוצריות ויהודיות, וכן במועדונים אנגלו-ערביים שנוסדו על ידי 'המועצה הבריטית' ונועדו להפיץ את התרבות האנגלית ולטפח קשרי ידידות עם בני הארץ. נוסף על אלה פעלו גם מועדוני 'רוטרי' ו'בונים חופשיים', ובלטו בהם בני משפחות הנכבדים. אף כי גם יהודים נטלו לעתים חלק בחיי החברה האלה, התקיימה קרבה גדולה יותר בין הבריטים לערבים מאשר בין הבריטים ליהודים, בייחוד לאחר מהומות 1929, שהחריפו את ההפרדה החברתית והכלכלית בין יהודים וערבים.⁵³

השלטון המנדטורי השקיע מאמץ רב בשמירה על הביטחון והיציבות ובמניעת זעזועים חברתיים ופוליטיים על ידי שימור המערכת הקיימת של יחסי הבעלות והייצור הכלכלי, ובכלל זה קשרי התלות בין בעלי הקרקע העירוניים לפלאחים. ממשלת המנדט ביקשה לשמר את המבנה החברתי הכפרי המסורתי ולצמצם את מגמות ההגירה והשינויים במבנה התעסוקה כערוכה לקיום סדרי ממשל יציבים, גביית מסים יעילה וסדר ציבורי.⁵⁴ מדיניות המנדט גרסה כי על תושבי הארץ לשאת בהוצאות הפיתוח והשירותים החברתיים, הכלכליים, והחינוכיים. אין פירוש הדבר שלא היתה ערה לצורך ברפורמות בסקטור הכפרי, החל ברישום בעלות על קרקעות וכלה בשיפור שיטות העיבוד החקלאי. ואולם, אם מסיבות ניהוליות ואם משום הסתייגות משרד המושבות ממעורבות עמוקה בתהליכים חברתיים וכלכליים, עסקה ממשלת המנדט בשימור יותר מאשר בשינוי.⁵⁵ כך, בעקבות מהומות 1929, עובדו תכניות לפיתוח האזורים החקלאיים, אך הן הניבו תוצאות דלות. אם השקיעה המדינה ממקורותיה היא בפיתוח תשתיות (כבישים, נמלים, מסילות ברזל), זה היה בשירות האינטרסים האסטרטגיים והכלכליים של המטרופולין. מדיניות זו קיבלה ביטוי חברתי-פוליטי בשימור המבנה החמולתי, הנורמות הפוליטיות ודפוסי הסמכות המסורתיים, וכן בהשקעות קטנות בתחומי המנהל המקומי והחינוך במגמה למנוע זעזועים במבנה הקיים בחברה הכפרית.

מנקודת מבט ערבית לאומית, נכשלה מערכת החינוך המנדטורית בתפקידה, שכן בראש מחלקת החינוך עמדו פקידים בריטיים, ואלה לא יכלו לראות במערכת החינוך, כמקובל בעיקר במדינות מתפתחות, מכשיר להרחבת ההשכלה ובניית זהות לאומית ערבית-פלסטינית.⁵⁶ מצוקת מערכת החינוך הערבית קיבלה ביטוי ברור בדוחות של ועדות חקירה

53. ה' אלסכאכיני, כזה אני רבותי (תרגום ועריכה ג' שילה), ירושלים 1990, עמ' 212, 225-227; ג' פרומקין, דרך שופט בירושלים, ירושלים 1954, עמ' 281; T. Segev, *One Palestine, Complete*; 343-345 pp. *Jews and Arabs under the British Mandate*, London 2000.

54. N. Shepherd, *Ploughing Sand: British Rule in Palestine*, Londn 1999, p. 106.

55. סיקאלי, חיפה, עמ' 54-64; שפרד, שם, עמ' 101-107.

56. Y. N. Miller, 'Administrative Policy in Rural Palestine: The Impact of British Norms on Arab Community Life, 1920-1948', in: Migdal, *Palestinian Society*, p. 129

Y. N. Miller, *Government and Society in Rural Palestine, 1920-1948*, Texas 1985, pp.

90-97; סיקאלי, חיפה, עמ' 222; אלסכאכיני, כזה אני רבותי, עמ' 172-174.

בריטיות - ועדת סימפסון מ-1930 וועדת פיל מ-1937 - שהמליצו על הגדלת השקעותיה של הממשלה בתחום זה. תחושת הקיפוח אצל ראשי הציבור הערבי היתה קשה בייחוד לנוכח רמתו הגבוהה של החינוך היהודי, ובכלל זה קיומה של אוניברסיטה עברית. הממשלה המנדטורית עשתה אמנם מאמצים לקדם את החינוך היסודי והבינוני, יותר מאשר את החינוך התיכוני, אך בסוף שנת 1944 היו רק 50 בתי ספר יסודיים מלאים, מתוך 420 בתי ספר במערכת החינוך הממשלתית כולה. זאת ועוד, בחלק גדול מבתי הספר חסרו מורים או שלימדו בהם מורים חסרי הכשרה מקצועית הולמת.⁵⁷

הממשלה לא נערכה מבעוד מועד ולא הדביקה את קצב הריבוי של אוכלוסיית התלמידים בהקמת בתי ספר שיקלטו אותם, והדבר בלט בייחוד בקרב האוכלוסייה הכפרית. לפי גרסת הוועד הערבי העליון מקיץ 1947, נמצאו באוכלוסייה הכפרית קרוב ל-200,000 בנים ובנות בלא מסגרת חינוכית בשל היעדר בתי ספר בכפריהם, בעוד שליותר מ-5,000 ילדים בערים לא נמצא מקום בבתי הספר הקיימים. ואמנם, מערכת החינוך הממשלתית, שרוב תלמידיה היו מוסלמים, עוררה זעם רב בקרב פרנסי הציבור הערבי משום שתוכני הלימוד הנהוגים בה הוגבלו לנושאים דתיים ונעדרו יסודות תרבותיים ולאומיים, ולעומתה הצטיינו בתי הספר הנוצריים ברמתם הגבוהה, ומערכת החינוך האוטונומית של היישוב היהודי נשאה אופי לאומי ואידאולוגי מובהק. טענות קשות הושמעו גם על ממדיה המצומצמים של מערכת החינוך המקצועית, החקלאית-טכנולוגית בסקטור הערבי ועל היעדרה של אוניברסיטה ערבית.⁵⁸

א. מפלגות ותנועות פוליטיות

כבר במחצית הראשונה של שנות העשרים החלה התארגנות של מפלגות וגופים פוליטיים בהנהגת אישים ממחנה האופוזיציה, שהיו מוכנים לשיתוף פעולה מעשי עם הממשלה ומקצתם אף זכו לתמיכה מוסרית ממנה ולסיוע כספי חשאי מהמוסדות הציוניים (כמו 'אגודות הכפרים' או 'המפלגה הלאומית האסלאמית' שפעלה בחיפה מ-1921 בהנהגת חסן שְׁכָרִי, בהשראה וסיוע של ההנהלה הציונית), וביקשו להחליש את סמכות הזרם הלאומי שייצגו החוסיינים. אלא שמפלגות וגופים אלה ייצגו אינטרסים סקטוריאליים צרים, אישיים, משפחתיים ומקומיים, ונעדרו דפוסי ארגון מודרניים, תמיכה ציבורית ומשאבים חומריים. מעל הכול, סבלו גופים אלה מהיעדר לגיטימציה לנוכח המגמה של הקצנת המאבק הפוליטי בממשלת המנדט והיישוב היהודי, מגמה מרכזית ומעצבת בהתגבשותה של הקהילה הפוליטית

57. ראו מכתבו של רפיק אלחסיני לנציב העליון, אלדפאע, 25 בדצמבר 1944.

58. מכתב סגן ראש הווע"ע, רפיק אלתימימי, לנציב העליון, 15 ביולי 1947, ארכיון המדינה 65/5/3606/405. טענות דומות על מצבה הירוד של מערכת החינוך וקריאה להקמת אוניברסיטה ערבית בפלסטין על בסיס חברת מניות בע"מ הושמעה גם על ידי התאחדות התלמידים הערבים. ר' 'נדא מן אתחאד אלטלבה אלערב פי פלשתיין אלא אלאמה אלערביה אלכרימה' [קריאה מהתאחדות התלמידים הערבים בפלסטין לאומה הערבית האצילה], 10 באוקטובר 1946, ארכיון המדינה פ/378/2657. א' תומא, אלאתחאד, 24 בדצמבר 1944, תבע הקמת ועדת חקירה לבדיקת מצב החינוך הערבי. ראו גם בארבעת המקורות שבהערה 56.

הפלסטינית.⁵⁹ בהיעדר הישגים פוליטיים משמעותיים מאז החרמת הבחירות למועצה המחוקקת בשנת 1923, שקעה התנועה הלאומית הפלסטינית במאבק פנימי בין שני המחנות היריבים, מאבק ששיתק את פעילות מוסדותיה וגרם לאבדן יוקרתם והשפעתם. מכיוון שלא קמו מוסדות ייצוגיים ונציגי האוכלוסייה המקומית לא שותפו בממשלה, החרף המאבק הבין-סיעתי על עמדות כוח ויוקרה פוליטיות במוסדות הערביים הקיימים.

גם אם כל המפלגות והמוסדות הציבוריים הערביים היו שווים בעיונות שהפגינו כלפי הציונות, הנה חלק נכבד מהאנרגיה הפוליטית הערבית הופנה פנימה, לביקורת על המנהיגות הירושלמית החוסיינית. מגמה זו בלטה בייחוד אצל אנשי האופוזיציה בצפון, שביניהם היו גם נוצרים. 'המפלגה הלאומית הערבית הפלסטינית' שקמה בנובמבר 1923 על ידי האופוזיציה בחיפה, שפטרונה היה אסעד אלשוקירי, לא הצליחה לבסס את מעמדה כמפלגה לאומית רחבה. הסיבות לכך היו בראש ובראשונה הפיצול הסיעתי והאישי שאפיין אותה, קשריה, בראשית דרכה, עם ההנהלה הציונית, שגם סייעה לה מבחינה כספית, ותדמיתה הפוליטית המתונה, פרי נכונותה לשתף פעולה עם הממשלה.⁶⁰

ראשית שנות ה-30 היתה עדה לפריחה של מפלגות ותנועות פוליטיות בעלות גוון חברתי ורעיוני חדש, מועדונים תרבותיים וארגוני נוער וצופים.⁶¹ יותר מכול שיקפו הם את תהליך הפוליטיזציה והרדיקליזציה שעברה החברה הערבית הפלסטינית. נושאי הדגל של מגמה זו היו צעירים ערבים משכילים, בעיקר משכם ואזור הצפון, בעלי השקפה לאומית פן-ערבית, שהביעו התנגדות למנהיגות המסורתית הירושלמית והפוליטיקה הלא יעילה שניהלה.⁶² ארגוני הנוער והצופים מילאו תפקיד פעיל ביוזום מרד 1936 ולאחר מכן באכיפת השביתה הכללית, בהפגנות, במעקב אחר נחיתת עולים יהודים בלתי-לגליים, ובאורח חלקי גם בהתקפות אלימות על יהודים. אף שהתופעה של רדיקליזם פוליטי בקרב חוגי צעירים ונוער נצפתה גם בחברות הערביות בארצות השכנות, הנה כאן היא הואצה והוחרפה בגלל התסכול מהמשך המדיניות הציונית של ממשלת המנדט, חרף מהומות אוגוסט 1929, בגלל הגידול חסר התקדים בממדי ההגירה היהודית במחצית הראשונה של שנות ה-30, ועושרה הפיננסי והאנושי של הגירה זו. ב-1936, ערב פרוץ המרד הערבי, היה היישוב היהודי כדי שליש מכלל האוכלוסייה בארץ, והיה אחראי לכדי מחצית או יותר מהכנסות

59. סכאיני, שם, עמ' 114-115, מבקר בחריפות את שליטת המבנה המשפחתית-חמולתי, אף שהוא מייחס אותו רק למשפחות המוסלמיות.

60. י' פורת, צמיחת התנועה הלאומית הערבית הפלסטינאית 1918-1929, תל-אביב 1974, עמ' 180-184, 209-201; סיקאלי, חיפה, עמ' 186-187.

61. דיון מפורט בתוכני הפעילות של מועדונים אלה, ראו שמעוני, ערבי ארץ-ישראל, עמ' 371-376.
62. דוח משטרה, 3 בספטמבר 1931, PRO, CO733/204/87156/1; יאנג (Young) לתומס (Thomas), 26 בספטמבר 1931, PRO, FO371/15333; פורת, ממהומות למרידה, עמ' 118-121; א' תומא, יומיאט שעב, תלאת'ון עאמן עלא אלתאחד, חיפה 1974, עמ' 101-110; A. Wahab Kayyali, *Palestine: A Modern History*, London 1978, pp. 271-276 [להלן: כיאלי, היסטוריה מודרנית של פלסטין].

הממשלה.⁶³ הגאות הכלכלית שאפיינה את תחילת שנות ה-30, ועמה מפעלי תשתית שיוזמה הממשלה בעיקר באזור חיפה, ובראשם הנמל, בתי הזיקוק והרכבת, יצרו אמנם הזדמנויות חדשות של תעסוקה, אך בד בבד גם החריפו את המאבק על שוק העבודה היהודי. למן סוף שנות העשרים נוספה לאלה גם רכישת קרקעות בידי יהודים, בעיקר מבעלים שעיבדו אותה או התפרנסו ממנה, ודבר זה הוסיף שמן למדורת המצוקות הכלכליות של אוכלוסיית הכפריים והפועלים העירוניים.

נטייתם של אגודות, תנועות וארגונים להגדיר עצמם לעתים קרובות כמונחים פטריוטיים או לאומיים פן-ערביים אפשרה לכאורה גם לנוצרים למלא בהם תפקיד פעיל. ואולם בפועל היה ליסוד הדתי תפקיד מרכזי בעיצוב הגבולות בין ארגונים פוליטיים וחברתיים, בעיקר במישור המקומי, אף כי שסע זה בא לידי ביטוי בולט גם במישור הכלל-ארצי, שאותו גילמה יותר מכול 'המועצה המוסלמית העליונה'. כך, 'האגודה המוסלמית' בחיפה היתה מראשית שנות העשרים הכלי הארגוני העיקרי של האוכלוסייה המוסלמית בחיפה, דבר שיצר מתח בינה ובין הנוצרים, כשם שהקמת 'אגודת הצעירים המוסלמים' – בתגובה על הקמת 'אגודת הצעירים הנוצרים' – החריפה את המתח הבין-עמתי. המתח הזה האפיל לעתים קרובות על ההסכמה הלאומית.⁶⁴ גם בערים אחרות בלטה התופעה של התארגנות מועדונים חברתיים-תרבותיים על פי מפתח דתי-עמתי, ולעתים נעשה שימוש במפתח זה גם בפוליטיקה העירונית.⁶⁵ דומה שהיקף השתתפותם והשפעתם של הנוצרים היה נמוך בהרבה ממשקלם באוכלוסייה, בוודאי בהתחשב במשקלם הסגולי בקרב מעמד הביניים העירוני, בעיתונות ובמוסדות החינוך. מגמת האסלאמיזציה של התנועה הלאומית הפלסטינית, שהגיעה לשיאה בתקופת המרד של 1936-1939, הגבירה את המתח בין נוצרים ומוסלמים, מתח שהיה ממילא חריף בגלל השסעים החברתיים-כלכליים והפער בין הכפר לעיר. נוצרים לא נטלו חלק פעיל בחבורות המורדים, שייצגו אוכלוסייה מוסלמית-כפרית מסורתית, ואשר במהלך המרד הפעילו אלימות נגד קבוצות עילית עירוניות. הבורגנות העירונית הנוצרית, כמו הבורגנות המוסלמית, ראתה בחבורות המורדים הללו, מפני אופיין וטיב פעולותיהן, סכנה למעמדה ולפיכך היתה מעוניינת בהפסקת המרד. עם זאת לא תמיד היתה שותפת אינטרסים בין הבורגנות המוסלמית ובין זו הנוצרית, ובראשית תקופת המנדט נשמעו מדי פעם מחאות מצד מוסלמים נגד העסקת נוצרים רבים מדי בשירות הציבורי.⁶⁶

63. כבר ב-1932, בעת שהישוב היווה רק 25% מכלל התושבים, היה חלקו בהכנסות הממשלה 37% ולטענת הסוכנות היהודית 43%. ח' ארלוזורוב, יומן ירושלים, תל-אביב 1948, עמ' 215-212, 268. ראו גם ברנשטיין, בניית גבולות, עמ' 36-37.

64. סיקאלי, חיפה, עמ' 230. ראו גם עמ' 163-165, 175, 187.

65. ראו למשל פרוטוקול של כינוס מועדוני התרבות והספורט בעכו לצורך התארגנות צבאית, 24 במרס 1948, ארכיון צה"ל 1/57 תיק 273.

66. B. Wasserstein, "Clipping the Claws of the Colonisers": Arab Officials in the Government of Palestine, 1917-1948', *Middle Eastern Studies*, 13 (1977), pp. 171, 174.

ראו גם פורת, ממהומות למרידה, עמ' 137.

חברה ומוסדות בקרב ערביי פלסטין בתקופת המנדט

לבד ממפלגת אלאסתקלאל נשאו ההתארגנויות המפלגתיות החדשות אופי משפחתי ואזורי מובהק והיו מזוהות עם דור הנכבדים הוותיק.⁶⁷ אף שהמפלגה החוסיינית הצליחה לזכות בתמיכה רבה יחסית בקרב האוכלוסייה, ומראשית שנות השלושים פעלה גם להכנת זרוע צבאית חשאית לקראת יום פקודה, היא לא קיימה מסגרות גיוס וארגון מודרניות ולא פעלה בקביעות וברציפות במגזרים חברתיים או בקרב קבוצות של בעלי אינטרסים. המערכת המפלגתית שיקפה נאמנה את הפיצול המשפחתי, הפוליטי והאזורי בקרב הנכבדים, בשעה שקבוצות מהמעמד הבינוני החדש, שביקשו לתת ביטוי למאווייהן, הפעילו לחץ גובר על ההנהגה הוותיקה לעבור לפסי פעילות רדיקליים יותר במישור הלאומי והחברתי. לחץ זה פעל את פעולתו באמצע שנות השלושים ובא לידי ביטוי באוקטובר 1933 ביזום ההפגנות ההמוניות נגד שלטון המנדט על ידי 'הוועד הפועל הערבי'⁶⁸ ובהקמת 'הוועד הערבי העליון' באפריל 1936, בעקבות השביתה הכללית שהכריזו צעירים לאומיים בשכם.

עומק הניכור בין הפוליטיקאים מקרב הנכבדים העירוניים ובין מעמד הביניים החדש, וכל שכן בינם ובין הפועלים והכפריים באזורי המגע עם ההתיישבות הציונית, בא לידי ביטוי בצמיחתן של קבוצות רדיקליות שחרתו על דגלן סדר יום מיליטנטי, ובכך קראו תיגר על המנהיגות הירושלמית, הן החוסיינית הן הנשאשיבית. בין אלה בלטה במיוחד קבוצת ה'קסאמים' בהנהגת השיח' עז אלדין אלקסאם, שצמחה מתוך 'אגודת הצעירים המוסלמים' בחיפה. קבוצת ה'קסאמים' ביססה את רעיון מלחמת הקודש (ג'יהאד) כחובה דתית המוטלת על היחיד, והגשימה אותו הלכה למעשה בתחילת שנות השלושים. דוגמה בולטת אחרת היתה מפלגת אלאסתקלאל, שנוסדה ב־1932 בידי נציגים מובהקים של מעמד הביניים החדש – בעלי מקצועות חופשיים, סוחרים ואנשי כספים, רובם מוסלמים – ובהשפעת תנועות דומות במדינות השכנות תבעה עצמאות לאלתר וקראה למאבק לאומי אלים בשלטון הבריטי. קבוצות אלו היו אחראיות יותר מכול לייזום מעשי האלימות באפריל 1936, ולאמתו של דבר כפו על המנהיגות הירושלמית המפוצלת והמסוכסכת, עם ארבע המפלגות האחרות יחדיו, להתאחד לצורך השעה במסגרת 'ועד ערבי עליון'. המרד ביטא במידה רבה את המתח שהצטבר אצל הפלאחים והפועלים נגד הבורגנות העירונית, ומכאן האלימות שהפנו המורדים נגד האוכלוסייה העירונית והתנגדותם לנורמות החברתיות שלה. אחת התוצאות החשובות של המרד היתה עזיבתן של משפחות מוסלמיות ונוצריות עשירות והתיישבותן בסוריה ובלבנון, אף שרובן חזרו ככל הנראה לארץ עם סיומו.⁶⁹

לקראת סיום מלחמת העולם השנייה ניכרה התעוררות פוליטית ובהדרגה חידשו המפלגות

67. בירושלים קמו 'מפלגת ההגנה' בראשות הנשאשיבים, 'מפלגת הרפורמה' בהנהגת הח'אלדים, ו'המפלגה הערבית הפלסטינית' בהנהגת החוסיינים. ברמלה קם 'קונגרס הנוער' בהנהגת משפחת ע'ציין ובאזור שכם 'הגוש הלאומי' בהנהגת משפחת צלאח.

68. ראו אבחנתו החדה של ד' בן-גוריון ופרשנותו באשר למשמעות הפגנות אוקטובר 1933 כביטוי של תפנית מהותית באופי המאבק הערבי בממשלת המנדט, זכרונות, א, תל-אביב 1971, עמ' 683.

69. סיקאלי, חיפה, עמ' 250, 252.

של שנות השלושים את פעילותן לאחר שזו היתה אסורה במהלך המלחמה. חידוש הפעילות המפלגתית היה כרוך במאבק בין החוסיינים לאופוזיציה, משום שמנהיגיהם הבולטים של הראשונים נמצאו במעצר או בגלות ועל כן ביקשו נציגיהם בארץ לדחות את ההכרעה בחידוש פעילות המוסדות הלאומיים ובחירת נציגות רשמית לכינוסים שעמדו לדון בתכניות האחדות הערבית הלאומית עד לשחרורם. בחירתו של מוסא אלעלמי באוקטובר 1944 כנציג ערביי פלסטין' לוועידה באלכסנדריה, הוועידה המכונה של ייסוד הליגה הערבית, הכשירה את הדרך להעמדתו בראש שתי תכניות פעולה לאומיות במימונה של ממשלת עיראק: האחת – 'הצלת קרקעות' בדרך של שיפור שיטות העיבוד החקלאי והעלאת רמת חייו של הפלאח, ולא על ידי קניית קרקעות כמו שעשתה 'קופת האומה'; והאחרת – הקמת 'המשרדים הערביים' בלונדון, וושינגטון וירושלים לקידום העניין הערבי הפלסטיני באמצעות תעמולה. אף שמוסא אלעלמי היה בן למשפחת נכבדים ירושלמית חשובה, היו אלה השכלתו הגבוהה, תפקידו בממשלה (בין השאר שימש מזכיר הנציב העליון ערב פרוץ מרד 1936) והעמדה העצמאית שנקט הן כלפי האופוזיציה הן כלפי הוועד הערבי העליון בראשות המופתי, שביקש להשתלט על משרדי התעמולה וה'המפעל הקונסטרוקטיבי' של אלעלמי, שיצרו לו דימוי של מנהיג מסוג חדש. אשר על כן, אישים בולטים מחוגי האינטליגנציה הצעירה ומעמד הביניים החדש, שנקעה נפשם מפוליטיקאים בני הדור הישן, ביקשו להעמידו בראשם ולהנהיג תנועה פוליטית שתיתן ביטוי נאמן לתמורות החברתיות שעברו על האוכלוסייה הפלסטינית. בסתיו 1945 נדונה תכנית הקמתה של 'מפלגת העם' בהנהגת עלמי, והיו מעורבים בה אישים כמו אחמד אלשוקיירי (לימים, מייסדו ומנהיגו הראשון של 'ארגון השחרור הפלסטיני'). ואולם, ספק אם עלמי היה מוכן לקרוא תיגר על ההנהגה הוותיקה, ומכל מקום הרעיון נזנח לאחר שפרטי התכנית התפרסמו בעיתון אלוחדה.⁷⁰

'הליגה לשחרור לאומי' שקמה ב-1944 ביטאה את השלמת הקרע בין יהודים לערבים ב'מפלגה הקומוניסטית הפלסטינית' (פק"פ) וחלוקתה על פי זהות אתנית-לאומית. היפרדות זו שיקפה בראש ובראשונה את החרפת הסכסוך היהודי-ערבי בארץ-ישראל בשנות המרד, 1936-1939, והתגברות התודעה הלאומית הייחודית של חברי המפלגה היהודים מזה והערבים מזה. מגמות אלו הומרצו על ידי פירוק הקומינטרן במאי 1943 ונטייתן הגוברת של מפלגות קומוניסטיות להדגיש את זהותן הלאומית. מבחינת הערבים הפלסטינים, הקמתה של 'הליגה' היתה ביטוי לתמורות החברתיות-המבניות שבאו לידי ביטוי בשתי דרכים שונות: מצד אחד בצמיחת אינטליגנציה ערבית צעירה, נוצרית בעיקרה, ובעלת תפיסת עולם שמאלית, שחבריה באו ממעמד הביניים או מקרב הבורגנות העירונית אך חסרו זיקה למנהיגות הנכבדים המסורתית; ומצד אחר בגידול העצום במספר הפועלים הערבים שהצטרפו לשוק העבודה

70. ריאיון עם שוקיירי מטעם סוכנות Reuters, 11 בדצמבר 1946, הארכיון הציוני S25/9063. שמעוני, ערבי ארץ-ישראל, עמ' 329. י' נבו, 'התנועה הלאומית הערבית הפלסטינית במלחמת העולם השנייה', בתוך: מעוז וקדר (עורכים), התנועה הלאומית הפלסטינית, עמ' 108.

השכירה בתקופת מלחמת העולם השנייה, גידול שהביא לפריחתן של אגודות הפועלים הערביות ולהיערכותן מחדש על יסודות מקצועיים ואידאולוגיים.⁷¹

שורשיה הרעיוניים והארגוניים של 'הליגה לשחרור לאומי' נעוצים ב'אגודת הסטודנטים הערבים'. זו פעלה בשלהי שנות השלושים באזור ירושלים והקימה סניפים גם בחיפה וביפו, הוציאה עיתון משלה וגילתה עניין בשירותים חברתיים לקהילה. בתחילת שנות הארבעים היא הפכה ל'אגודת המשכילים הערבים', בהנהגתם של נוצרים בחיפה שעמדו בראש מועדונים ספרותיים ותרבותיים. את נטייתם של משכילים אלה לשמאל יש לתלות במעמדם החברתי-הפוליטי השולי יחסית, בקשריהם עם פעילים ערבים במפלגה הקומוניסטית, בגידול העצום במספר הפועלים ובפריחתן של אגודות פועלים בערים ובכפרים בתחילת שנות הארבעים. כל אלה יצרו עבור אותם משכילים הזדמנויות חדשות, ולדידם היה ציבור הפועלים יעד טבעי לגיוס. יתר על כן, עם הרפיית הפיקוח הממשלתי על הפעילות הקומוניסטית, בעקבות הצטרפות ברית-המועצות לבנות-הברית ביוני 1941, גברה מעורבותם הפוליטית של קומוניסטים ותיקים בהנהגת אגודות פועלים ערביות, והן קיבלו צביון קומוניסטי מובהק. אנשי שמאל אלה הצליחו לחדור לאיגודי הפועלים הקיימים, לעצבם ברוח תפיסתם הרעיונית ולהשתלט על חלק ניכר מהם. בהנהגתם הוקמה ב'1942 'התאחדות איגודי הפועלים הערביים', ובתוך זמן קצר היא הצליחה לגייס לשורותיה עובדים רבים, בעיקר בחיפה ובנצרת ולאחר זמן גם ביפו (על איגודי הפועלים, ראו להלן). אף שהתאחדות לא היתה בשליטה קומוניסטית, עם הפילוג בפ"פ ב'1943 היא נעשתה המסגרת הארגונית המרכזית של הפעילים הקומוניסטים הערבים, וממנה צמחה המפלגה שהוקמה ב'1944 בשם 'הליגה לשחרור לאומי'.⁷²

'הליגה לשחרור לאומי' היתה אמנם האגף השמאלי בתנועה הלאומית הערבית-הפלסטינית, אך רק לאחר סיום מלחמת העולם השנייה לבשה צביון קומוניסטי ברור. העובדה שהיתה נציגתו של ציבור פועלים כלל ארצי, מאורגן על יסוד אינטרס חברתי ואידאולוגי, עיצבה במידה רבה את מחויבותה לבני השכבות החלשות בחברה ובראשם הפלאחים והפועלים. בנסיבות של חידוש המאבק הלאומי היהודי-הערבי על הארץ לקראת סיום המלחמה, לא היתה יכולה עוד המפלגה שלא לאמץ את הקונסנסוס הערבי בשאלה הלאומית. ואולם, אם בשל הניסיון שצברו כמה ממנהיגי המפלגה בשנות שיתוף הפעולה עם היהודים, אם בשל העובדה שהמפלגה הונהגה בידי נוצרים משכילים, היא נקטה גישה מציאותית יותר לעומת זו של המנהיגות הלאומית הפלסטינית. גישה ייחודית היתה לה ל'הליגה' בסכסוך על הארץ - היא הבחינה בין ציונים ובין יהודים והגנה על זכויותיהם האזרחיות של יהודי הארץ, בניגוד לעמדה המקובלת על ההנהגה הלאומית הפלסטינית, שתבעה את חזרתם של כל אותם יהודים שהגיעו לארץ לאחר הכיבוש הבריטי אל ארצות מוצאם.⁷³ 'הליגה' ראתה

71. Y. Porath, "Usbat Al-Taharrur Al-Watani (The National Liberation League) 1943-1948",

Asian and African Studies, 4 (1968), pp. 1-5. [להלן: פורת, 'הליגה']; נבו, שם, עמ' 109.

72. פורת, שם, עמ' 7-10.

73. זאת העמדה שהציגה המשלחת הערבית-הפלסטינית בוועידת לונדון בפברואר 1947. ראו 'תזכיר הווע' בעניין תיקון חלק מן הסעיפים בתכנית של מדינות ערב שהוגשה לוועידת לונדון 1946', ביאן נויהד

בשלטון הבריטי קולוניאליזם שיש להשתחרר מעולו, דבר שיביא ממילא גם לשחרור מן הציונות, שנתפסה ככלי שרת בידו. בכך התריסה 'הליגה' נגד העילית החברתית, שבחלקה לפחות המשיכה לגלות אהדה, אם לא הערצה, לתרבות המערבית, ועל כן ראתה את עתידה קשור בזה של בריטניה. מלכתחילה התנגדה 'הליגה' לרעיון חלוקת הארץ, והיא הוסיפה להחזיק בעמדתה גם לאחר שברית המועצות הביעה הסכמה לאפשרות זו באביב 1947. אולם בעקבות עמדתה הברורה של ברית המועצות בעניין זה ערב החלטת החלוקה בעצרת הכללית של האו"ם, נתנה 'הליגה' את הסכמתה לחלוקה מכיוון שראתה בה הרע במיעוטו ובעיניה זו היתה הדרך היחידה שתמנע מלחמה. אולם דבר זה הוביל לפילוג בשורותיה ולפרישת אחדים מחברי ההנהגה.⁷⁴

בהיותה תנועה רדיקלית צעירה, עשתה 'הליגה' מאמץ לזכות בייצוג בוועד הערבי העליון, אלא ששניגי משפחות הנכבדים דחוו ובהדרגה אימצה 'הליגה' בגלוי עקרונות פעולה ורעיונות קומוניסטיים. במאי 1946 התנגד ג'מאל אלחוסייני להשתתפות נציגי 'הליגה' – אמיל תומא ופואד נצאר – בוועד הערבי העליון, ואמר כי הם שמאליים 'הקוראים לאחדות יהודית' ערבית ויוצאים נגד האמנה הלאומית.⁷⁵ מכאן ואילך נקטה 'הליגה' עמדה אופוזיציונית לוועד הערבי העליון וביוני 1946 השתתפה בהקמת 'החזית הערבית העליונה', שאיגדה את כל מפלגות האופוזיציה משנות השלושים, ובכללן את מפלגת אלמאסקלאל. 'החזית' התנגדה לחוסיינים והעמידה את עצמה לפני ממשלות ערב כהנהגה לאומית חלופית לוועד הערבי העליון.⁷⁶ 'הליגה' מתחה ביקורת חריפה על שיתוף הפעולה ההדוק בין הוועד הערבי העליון לממשלות ערב ועל נכונותן של אלה לקבל את המדיניות הבריטית בכל הנוגע לקידום עניינם הלאומי של ערביי פלסטין, ותבעה להעביר את הבעיה בהקדם להכרעת האו"ם. יתר על כן, ראשי 'הליגה' טענו כי הוועד הערבי העליון הוא גוף לא דמוקרטי משום שאינו מייצג נאמנה את הזרמים הפוליטיים השונים בקרב ערביי פלסטין ופועל בלא חובת דיווח לאספה לאומית מייצגת ובלא שיהיה אחראי בפניה.⁷⁷ אולם נציגי 'הליגה' נותרו בשולי

אלחות, אלקיאדאת ואלמוראסאט פי פלשתיין 1917-1948, בירות 1986, עמ' 820-822. ראו גם אלוהדה, 23 בדצמבר 1946.

74. פורת, 'הליגה', עמ' 13-16; 'הליגה לשחרור לאומי בא"י, האמנה והתקנון', תרגום חוברת מטעם 'הליגה', 3 באוקטובר 1947, ארכיון ה'הגנה' 105/65; 'ליכן הדיא אליום יום פלשתיין ואלחריה' [יהה זה יום פלסטין והחרות], גילוי דעת של 'החזית', פלסטין, 4 באוקטובר 1947.

75. ג'מאל אלחוסייני באספת מפלגתו בירושלים, 2 ביוני 1946, דוח מודיעין מ"9 ביוני 1946, הארכיון הציוני המרכזי חטיבה S/25 תיק 9063; ישיבת מנהיגי האופוזיציה, 29 במאי 1946, ארכיון המדינה חטיבה 65/5 תיק 3075, וכן גילוי דעת מטעם 'החזית הערבית העליונה', 3 ביוני 1946, שם. על גישת 'הליגה' לגבי יחסי יהודים-ערבים, ראו פורת, 'הליגה', עמ' 13-14.

76. פלסטין, 31 במאי, 4 ביוני, 1946. גילוי דעת של 'החזית', ארכיון המדינה חטיבה 65/5 תיק 3075.

77. אלשעב, 8 במאי, 3 ביוני ו-15 ביולי 1947; פלסטין, 15 ביולי 1947; תזכיר ממזכיר 'הליגה לשחרור לאומי', רושדי שאהין, לוועד הערבי העליון, 2 באוגוסט 1947, ארכיון המדינה חטיבה 65/5 תיק 3258. תומא, יומיאט שעב, עמ' 50-51.

חברה ומוסדות בקרב ערביי פלסטין בתקופת המנדט

הפוליטיקה הערבית-הפלסטינית, וככל שנדחקו החוצה אימצו מנהיגיה ביתר שאת צביון קומוניסטי על חשבון המרכיב הלאומי באידאולוגיה שלהם.

ב. מוסדות לאומיים

למן כינון של האגודות המוסלמיות-נוצריות ב-1918, שמתוכן צמח 'הוועד הפועל הערבי', נשאה פעילותה של המנהיגות הערבית אופי של מחאה רשמית בתזכירים ועצומות שהופנו אל הממשל הבריטי. ואולם ההנהגה הפוליטית הפלסטינית לא הכינה את הכלים הארגוניים הדרושים להגשמת מטרתה – גיוס, בניית מוסדות וטיפוח יחסי גומלין וזיקות חליפין עם הציבור הערבי הרחב. במקום זאת, הופנה עיקר המאמץ של העילית הפוליטית למאבק פנימי על עמדות יוקרה והשפעה, קודם כול במוקדי הכוח הקיימים. יתר על כן, אף שמבחינה עקרונית החרימה עילית זו את שלטון המנדט וסירבה רשמית לשתף אתו פעולה, לא נמנעו חבריה משיתוף פעולה מעשי עם הממשלה ומקבלת משרות בפקידות שלה. ההנהגה הערבית גילתה לכל היותר יכולת זמנית לגייס את הציבור שלה להתפרצויות אלימות (כמו ב-1920, 1921, 1929, ו-1933), אך אלה היו קצרות, לא מאורגנות ובמרבית המקרים גם נעדרות שליטה של ההנהגה הפוליטית. כך היה במידה רבה גם אופי המרד בשנים 1936-1939, למרות שנמשך שלוש שנים, וההתארגנות הלאומית למלחמה ב-1948.

עד כמה היה קיומו של 'הוועד הפועל הערבי' מדולדל וחסר בסיס ציבורי התברר כשמוסא כאזם אלחוסייני, שעמד בראשו למן הקמתו, מת ב-1934, ועמו עבר מן העולם גם הוועד. גסיסתו הממושכת וסופו של גוף זה שיקפו את החלל הפורמלי ואת היעדרו של גוף מדיני מייצג של ערביי פלסטין. בניגוד למדינות החדשות האחרות באזור, שבמהלך שנות העשרים קמו בהן מוסדות ייצוגיים בפיקוח השלטון הזר והתאפשרה להם מלכתחילה השתתפות מוגבלת בשלטון, התנגדו מנהיגי הציבור הערבי-הפלסטיני מלכתחילה להקמת מוסדות כאלה משום שהדבר היה כרוך בהכרח במנדט הבריטי ובהצגת בלפור שעמדה בבסיס המשפטי הבין-לאומי. המנהיגות הערבית הצליחה אמנם להכשיל את הבחירות למועצה המחוקקת ב-1923, אולם זה היה ניצחון פירוס שכן בדיעבד התברר שזו היתה הזדמנות חד-פעמית להקמת גרעין של גוף ייצוגי של תושבי הארץ. רעיון הקמתה של מועצה מחוקקת לא ירד מן הפרק עד פרוץ המרד הערבי ב-1936, במידה רבה משום שמ-1928 היו אלה דווקא מנהיגי הציבור הערבי שדרשו את הקמתה. אולם מהומות 1929, שנועדו כנראה לטרפד את הרעיון ביזמת חאג' אמין אלחוסייני,⁷⁸ מרד 1936 ודחיית 'הוועד הערבי העליון' את הספר הלבן של 1939 – כל אלה סתמו את הגולל על הקמתם של מוסדות ייצוגיים והשתתפות הקהילה הערבית בהם ובממשלה.

הפעילות הפוליטית במחנה הפלסטיני עמדה בסימן מאבק כוח חריף על השליטה בשני גופים עיקריים: המועצה המוסלמית העליונה שהוקמה על ידי ממשלת המנדט ב-1922

A. Sela, "The Wailing Wall" Riots (1929) as a Watershed in the Palestine Conflict', *The Muslim World*, LXXXIII (January-April 1994), pp. 64-71

כסמכות מנהלית כוללת לענייני המוסדות וחיי הדת המוסלמיים, וכן העיריות (ראו להלן). 'הוועד הפועל הערבי', שפעל כהנהגה המדינית של ערביי פלסטין, הגיע לשיא הצלחתו בהחרמת הבחירות למועצה המחוקקת ב-1923, ולאחריה שקע בשגרה משמימה של מחאה מילולית בלא כל פעילות של ארגון, גיוס או ביסוס מעמדו הציבורי. על מצבו של הוועד הפועל הערבי תעיד העובדה שלאחר מהומות 1929 לא היה ביכולתו לממן את נסיעת המשלחת הערבית ללונדון, והנסיעה מומנה לבסוף בכספי המועצה המוסלמית העליונה, ועל כן תבע נשיאה, אלחאג' אמין אלחסייני, לעמוד בראש המשלחת.⁷⁹

ואמנם, שליטתה של המועצה המוסלמית העליונה בנכסי ההקדש (וקף) המוסלמיים והכנסותיהם, בבתי הדין השרעיים, במוסדות החינוך ובתי יתומים, וכן במינוי מאות פקידים וכלי קודש העניקה לגוף הזה עצמה פוליטית בלא מתחרים בקהילת ערביי פלסטין.⁸⁰ מעמדה ויוקרתה של המועצה המוסלמית העליונה עשויים להסביר את היותה הזירה המרכזית של מאבקי שליטה בין הסיעות היריבות של העילית הפלסטינית למן הקמתו של המוסד. לפיכך, הצלחתו של המופתי אלחאג' אמין אלחסייני לבסס את מעמדו כנשיא המועצה למן הקמתה, חרף הישגיה המרשימים של האופוזיציה בבחירות למועצה ב-1925, בנתה את מעמדו כמנהיג הלאומי הראשון במעלה של הציבור הערבי-פלסטיני, בייחוד מסוף שנות העשרים.

אולם המועצה המוסלמית העליונה לא היתה יכולה להתפתח לכלל מרכז פוליטי לאומי של ערביי פלסטין, גם אם מ-1928 ניסתה לפעול בגלוי בכיוון זה. ראשית, משום שיעודה ותפקודה הוגבלו בידי הממשלה לתחום הדתי. אף שחאג' אמין אלחסייני חתר לנצל את מעמדו וכוחו במועצה לצרכיו הפוליטיים, היו אפשרויותו בתחום זה מוגבלות בשל הסתירה העקרונית בין מעמדו כפקיד ממונה בידי הממשלה ובין היעדים המוצהרים של התנועה הלאומית הערבית-פלסטינית. שנית, משום שהנוצרים, כעשירית מהאוכלוסייה הערבית ומרכיב משמעותי בעילית החברתית-כלכלית העירונית, לא היו יכולים בשום פנים להזדהות עם מוסד זה או לפעול בתוכו. הנוצרים ראו בחרדה את עליית כוחה של המועצה המוסלמית העליונה על חשבון 'הוועד הפועל הערבי', עלייה שביטאה את האסלאמיזציה של התנועה הלאומית. ביטוי לכך היה אפשר למצוא בהחרפת ההתקפות של נגי'ב נצאר, עורכו היווני-אורתודוקסי של העיתון אלכרמל, על המועצה המוסלמית העליונה ו'הוועד הפועל הערבי' כאחד.⁸¹ הפרדוקס של הפיכת המועצה המוסלמית העליונה מגוף אדמיניסטרטיבי הפועל

79. Y. Taggar, *The Mufti of Jerusalem and Palestine Arab Politics 1930-1937*, London 1986, pp. 86-88; פורת, *ממהומות למרידה*, עמ' 39-40.

80. מימון פעולותיה של המועצה המוסלמית העליונה בא מהכנסות הווקף, שהיקפם הגיע בשנות העשרים והשלושים ל-50 עד 75 אלף לא"י לשנה ולקראת סיום המנדט עלה ל-60 עד 75 אלף לא"י לשנה. כך כל הפקידים מקבלי שכר מטעם המועצה הגיעו בשנת 1924 ל-552 וניתן להניח כי עלה במשך השנים שלאחר מכן. שמעוני, *ערבי ארץ-ישראל*, עמ' 81. ראו גם R. G. Woolbert, 'Pan Arabism and the Palestine Problem', *Foreign Affairs*, 16, No. 2 (Jan. 1938), p. 313

81. סיקאלי, *חיפה*, עמ' 187.

מכוח המנדט ל'ממשלה אסלאמית', החותרת תחת אֶשׁוּרֵי, הגיע לשיאו באוקטובר 1937 עם הוצאת הוועד הערבי העליון אל מחוץ לחוק, מעצר רבים ממנהיגי הסיעה החוסיינית או בריחתם של אחרים אל מחוץ לגבולות הארץ – בכלל זה האג' אמין עצמו. מאותה השנה ניהלו הבריטים ישירות את המועצה המוסלמית העליונה, ועד סוף תקופת המנדט לא שבה המועצה לתפקד כגוף אוטונומי הממלא חלל לאומי.

הקמתו הספונטנית של 'הוועד הערבי העליון' באפריל 1936 היתה פרי הלחץ הציבורי שהופעל על מנהיגי העילית המסורתית הירושלמית עם פרוץ מעשי האלימות בשכם ולאחר שהוכרזה בעיר שביתה כללית בהשראת אנשי אלאסתקלאל. ההיענות המלאה להכרזת השביתה וההיקף הנרחב של מעשי אלימות בישרו לכאורה שלב חדש בממדי הגיוס הפוליטי של הקהילה הערבית-הפלסטינית במאבקה הלאומי. לאמתו של דבר התאפיינו פעולות אלה בהיעדר שליטה של הוועד הערבי העליון, ורק בזכות המשאבים הכספיים שעמדו לרשות המופתי מקופת המועצה המוסלמית העליונה וכן ממקורות גרמניים ואיטלקיים, הצליח הוועד לעתים להנהיג את הפעולות. אולם השימוש בכספים אלה נשא אופי סיעתי ומקומי ולא נעשה על פי שיקולים ואמות מידה מוסכמות על שאר מרכיבי הוועד הערבי העליון.⁸² השביתה והמרד באביב-סתיו 1936 היו מבחן לסמכותו ומנהיגותו של הוועד הערבי העליון, והוא כשל בו. שיתוף הפעולה בין המפלגות השונות במוסד הזה נפגם בשל בסיס מוצק של הסכמה על יעדים מדיניים או אינטרסים משותפים. יחסי הכוחות בוועד שיקפו את חוסר השוויון בין משאביה של הסיעה החוסיינית ובין משאבי הסיעות היריבות, שהרי זו הראשונה שלטה על המועצה המוסלמית העליונה וקשרה קשרים בין-לאומיים עם מוקדי השפעה בעולם הערבי והמוסלמי. משהתגלע משבר אמון בין שתי הסיעות המרכזיות שהרכיבו את הוועד הערבי העליון לאחר שבועות אחדים של השביתה והמרד, נפגעה קשות גם הלגיטימיות של גוף זה, שנבעה במישרין ממידת שיתוף הפעולה בין מרכיבי הפוליטיים. בטרם הספיק להתגבש אפוא, התפורר גוף זה למרכיבי המפלגתיים והמערכת הפוליטית הערבית-הפלסטינית שבה לדפוס הקודם של פיצול ויריבויות אישיות, משפחתיות, מקומיות וכלכליות. יתר על כן, לראשונה בלט הפיצול גם בזיקות השונות שקיימו הסיעות העיקריות עם מרכזים פוליטיים בארצות הערביות השכנות (החוסיינים עם מלכי מצרים וסעודיה, הנשאיבים עם האמיר של עבר הירדן). פשיטת הרגל של הוועד הערבי העליון הופגנה בכל חריפותה כשהתברר שאין ביכולתו להביא להפסקת השביתה גם לאחר שנמשכה כשישה חודשים, והוא נזקק לקריאה רשמית של שליטי עיראק, עבר הירדן, ערב הסעודית ותימן וממנה שאב את הלגיטימציה להפסיק את השביתה ומעשי האיבה.

הוועד הערבי העליון אמנם המשיך להתקיים, אך מכאן ואילך ייצג בעיקר את הגרעין הלאומי המיליטנטי של החוסיינים ואלאסתקלאל, בעוד היריבים מן האופוזיציה הנשאיבית לא השתתפו בו למעשה. עומק האיבה בין שני המחנות נחשף בכל חריפותו בשנים 1937-1939, כשהיריבות הסיעתית הפכה למאבק דמים שייצג את מרכיבי הפיצול השונים בחברה

82. פורת, ממהומות למרידה, עמ' 224-225, 230-231.

הערבית-הפלסטינית: בין הכפר לעיר, בין מודרניות למסורת, בין עשירים לעניים, בין חמולות לשבטים. בסתיו 1937, עם הוצאת הוועד הערבי העליון אל מחוץ לחוק והחלטת הממשלה הבריטית לדכא את המרד בכוח הזרוע, נאלץ המופתי, הוא ואחרים מצמרת הסיעה החוסיינית, להימלט מן הארץ ולהעביר את מוקד פעילותם לארצות ערב השכנות, ומשם להמשיך ולנהל את פעולות הסיוע למורדים בכספים ובנשק.

בתנאים אלה של נתק פיזי, מתח וניגוד אינטרסים בין הגרעין הפוליטי החיצוני בראשות המופתי ובין האופוזיציה מבית, נעשו הטרור והאלימות המכשיר העיקרי של המופתי לאכיפת מרותו וסמכותו בקהילה הפוליטית הערבית-הפלסטינית. כנופיות המורדים שפעלו בסיועו ובהשראתו היו מורכבות במידה מכרעת מאיכרים, שהונהגו בידי ותיקי חבורת אלקסאם. הן היו רחוקות מלסור למרותו המלאה של המופתי, ולאמתו של דבר פעלו על פי שיקולים שרירותיים שנבעו לעתים קרובות מתסכול ומשקעי איבה על רקע מקומי, חברתי ותרבותי. מאפיין זה בלט בייחוד בהתנהגותן האלימה והמתעמרת של הכנופיות כלפי האוכלוסייה הערבית בכלל וכלפי המרכיב העירוני המודרני בפרט. מאבק הדמים הפנימי שהתחולל בתקופת המרד בין כנופיות וסיעות יריבות גרם להרס כלכלי, פער תהום של איבה ופתח חשבוניות של נקם בין עירוניים לכפריים, ובין הסיעות היריבות לבין עצמן, ופגע פגיעה אנושה בדור הביניים של העילית הפוליטית הפלסטינית. משקעי הקרע הפנימי שנוצר בשנות המרד היו עתידיים לבוא לידי ביטוי בכל חריפותם לקראת מלחמת 1948 ובמהלכה. היחלשות מעמדו של הוועד הערבי העליון התבטאה גם במיסוד התלות של המרכז הפוליטי הפלסטיני בקבוצות העילית הפוליטית של ארצות ערב השכנות. תלות זו החלה עם העזרה שהעניקו שליטי ערב בסיום השביתה ונמשכה בעצם נוכחותם ופעילותם של המופתי ועוזריו בסוריה, לבנון ועיראק מאז ועד 1948. לתלות זו היו משמעותיות מרחיקות לכת בשנות מלחמת העולם השנייה, כשהמופתי נגרר לפעילות אוורית ובין-לאומית שהקשר בינה ובין בעיית פלסטין היה עקיף לכל היותר. מעורבותו במרד נגד בריטניה בעיראק ב-1941 – הוא היה מקור השראה מדיני ומורה דרך רוחני לקצונה הלאומית האנטי-בריטית – ומאמציו לכוון הסכמה מדינית פורמלית עם גרמניה הנאצית על עתיד האזור לאחר המלחמה, סיבכו אותו באיבה עמוקה עם ההאשמים בעיראק וטבעו בו חותם של אויב חסר תקנה בעיני בריטניה וארצות-הברית עם סיום מלחמת העולם השנייה. לתלות הזאת של ההנהגה הפלסטינית היה היבט נוסף – היא קיימה יחסים של יריבות במערכות מקבילות זו לזו במישור הפנים-פלסטיני ובמישור הבין-ערבי. תצורה זו של זיקות מקבילות בין שני המישורים נותרה בעינה עד 1948, ושבה לשרור בתקופת פעילותם של הארגונים הפלסטיניים לאחר מלחמת 1967.

תקופת המרד הערבי הבלטיה, בפרספקטיבה השוואתית, את הפער ההולך וגדל בין שתי הקהילות היריבות בארץ, בעצמתן החומרית ובסמכותן מוסדותיהן הפוליטיים, ובאלה בלט יתרונן של היישוב היהודי. ביישוב היהודי זו היתה תקופה של שגשוג והתבססות המרכז הפוליטי, ואילו בצד הערבי נחשפה לעין כול חולשת המנהיגות הלאומית הערבית-הפלסטינית. מידת הסמכות והאפקטיביות של פעילות מוסדות היישוב הופגנה בניהול תגובת היישוב

חברה ומוסדות בקרב ערביי פלסטין בתקופת המנדט

למרד, בהמשך פעולות ההתיישבות, הביטחון וגיוס המשאבים הכספיים. היו אלה גם השנים המעצבות של גרעין הצבא היהודי לעתיד לבוא. יתר על כן, בשעה שהמרכז הפוליטי הפלסטיני נמצא בתהליך צנטריפטלי, התפורר ונאלץ להמשיך ולפעול מן הגולה, היתה ההנהגה הציונית בתנועה צנטריפוגלית, שהתבטאה בהעברת מרכז הכובד של מוסדות התנועה מן הגולה לארץ היעד. בד בבד עם הגידול המרשים בכוחו הדמוגרפי והכלכלי של היישוב, עלה כוחה של תנועת הפועלים והיא היתה למנהיגה לא מעוררת של התנועה הציונית, שרוב חברי ההנהלה שלה היו מבני היישוב.⁸³

לפער שבין דפוסי הארגון הלאומי של היישוב היהודי ובין אלה של ערביי פלסטין נודעה חשיבות ראשונה במעלה לקראת סיום מלחמת העולם השנייה ועם חידוש המאבק המדיני והצבאי על הארץ. המאמצים לחידוש הפעילות הפוליטית בקרב אוכלוסיית הערבים הפלסטינים לקראת סיום מלחמת העולם השנייה חשפו את החולשה והפיצול הפוליטי שלה. אלה החריפו על רקע מאבקי שליטה במוסדות פיננסיים שעסקו בהצלת קרקעות ערביות ממכירה ליהודים (ראו להלן). מאבק זה התאפיין בתחרות גלויה על גיוס משאבים וארגון תומכים חדשים מקרב בני האינטליגנציה – רובם בני משפחות נכבדים – כדי לחזק את מעמדן הציבורי. מגמה זו השתלבה לכאורה בדרישה הגוברת של חוגי משכילים רדיקליים להשתלב בהנהגה הלאומית הפלסטינית על בסיס מצע רעיוני ולא משפחתי-מקומי, ובראשם 'הליגה לשחרור לאומי' ו'ועידת הפועלים הערבים'. על אלה נוספה גם 'החזית הערבית' שהוקמה ביפו אך היתה קצרת ימים ונעדרת בסיס אידאולוגי או סקטוריאלי מובהק.⁸⁴ הקמתו מחדש של הוועד הערבי העליון בשלהי 1945 – תוך שהוא מתבסס על נציגי אותן מפלגות שהרכיבו אותו ב-1936 – התאפשרה רק לאחר התערבותה של הנציגות הרשמית מטעם 'הליגה של המדינות הערביות' ולאחר שנתקבלה תביעתם של החוסיינים לעמדת בכורה בהנהגה הערבית-פלסטינית הרשמית.

הקמת הוועד הערבי העליון החדש בראשותו הזמנית של ג'מאל אלחוסייני, גיסו של המופתי – ובהיעדרו של המופתי, מנהיג הסיעה החוסיינית – לא הפיגה את המתחים בין החוסיינים ליריביהם. עד מהרה שב הוועד הערבי העליון ונקלע למשבר כתוצאה ממהלכיו של ג'מאל אלחוסייני, מהלכים שנועדו להעניק למפלגתו מעמד מכריע בוועד, כביכול בשם הצורך לשתף בו נציגי קבוצות חדשות, בהם אנשי 'הליגה לשחרור לאומי' ו'ועידת הפועלים הערבים'. בסוף מרס 1946 הודיעו ראשי חמש המפלגות המתנגדות לחוסיינים כי אינן מכירות בוועד הערבי העליון ושיגרו משלחת משלהן לכינוס מועצת הליגה הערבית בקהיר.⁸⁵ זמן קצר לאחר מכן התאגדו מנהיגי מפלגות אלה במסגרת 'החזית הערבית העליונה',

83. ד' הורוביץ ומ' ליסק, מיישוב למדינה: יהודי ארץ-ישראל בתקופת המנדט כקהילה פוליטית, תל-אביב 1986, עמ' 62-64.

84. שמעוני, ערבי ארץ-ישראל, עמ' 320-321; תומא, יומיאת שעב, עמ' 35-36; 'החזית הערבית-יפו, מצע היסוד והתקנון הפנימי', 8 במאי 1945, ארכיון המדינה חטיבה 5/65 תיק 3921; ראו תגובת המפלגה הערבית הפלסטינית על הקמת החזית, גילוי דעת (בלי תאריך), שם, תיק 3987.

85. אלאהראם, 29 במרס 1946.

שהוצגה כחלופה לוועד הערבי העליון. למאבק על שליטה והשפעה נוספו חילוקי דעות על אופן ניהול המאבק המדיני לנוכח גישתם החיובית של הליגה הערבית והחוסיינים כלפי 'ועדת החקירה האנגלו-אמריקאית' לבחינת שאלת ארץ-ישראל. הליגטימציה הכל-ערבית שניתנה לחוסיינים ומנהיגותו הדינמית של ג'מאל אלחוסייני השתקפו היטב בניצחונם המרשים בבחירות לעיריות שנערכו בפברואר-מאי 1946, ובכללן לעיריית שכם, מעוזה הראשי של האופוזיציה הנשאיבית.⁸⁶

לנוכח ההישג הזה היה הגיבוי הכל-ערבי שניתן לסיעה זו מוצדק בהחלט. אולם דפוס הפעולה של ההנהגה החוסיינית, דפוס שהכתיב המופתי, נשאר טבוע בחותם משפחתי-מקומי צר, וסימניו המובהקים היו חשד עמוק כלפי תומכים ויריבים כאחד, גישה סיעתית חסרת תקנה וחוסר רתיעה משימוש באמצעי טרור לצורך אכיפת סמכות והרתעת יריבים. גישתו של המופתי לוותה בתביעה בלתי-מתפשרת לריכוז הסמכויות וההחלטות בידיו, ובעיקר השליטה במשאבים החומריים. את הגישה הזאת של המופתי החריפה מן הסתם ישיבתו מאונס מחוץ לגבולות הארץ ומאמציו למנוע התגבשות מוקדי כוח פוליטיים מתחרים בפלסטין עצמה. אישיותו של המופתי ויוקרתו הרבה בקרב האוכלוסייה הכפרית הערבית-פלסטינית ובעולם הערבי סייעו לו לשמר את החלל הסמכותי והמוסדי בקרב צאן מרעיתו ולהביא לידי ניתוק פיזי בין המרכז הפוליטי שבהנהגתו ובין מרכזי המשנה בכוח בקהילתו הפוליטית.⁸⁷

ממשלות ערב עצמן, שמ־1945 התאגדו במסגרת הליגה הערבית, תמכו אמנם בהנהגה החוסיינית והעניקו לה ליגטימציה, אך בה בעת גם נטלו ממנה הלכה למעשה את סמכויותיה ונעשו הפוסקים והמכריעים בגורל שאלת פלסטין במחנה הערבי. ביוני 1946, עם שובו של המופתי אלחאג' אמין למזרח התיכון מגלותו באירופה (מכיוון שנאסרה חזרתו לארץ, הוא קבע את מושבו בקהיר, אך למעשה שהה בזמנים שונים גם בלבנון ובסוריה), התערבה הליגה הערבית פעם נוספת בגיבוש הרכב ההנהגה הערבית-הפלסטינית. שמו של הוועד שונה ל'המוסד הערבי העליון' (למען הנוחות נמשיך להשתמש כאן במונח הקודם), ולחוסיינים ניתן בו משקל מכריע – שלושה מושבים להם ושניים לאופוזיציה. אולם יצא שכרם בהפסדם והם איבדו את עצמאותם מכיוון שעל פי החלטות הליגה הפך הוועד הערבי העליון החדש למנגנון של הליגה והוכפף למוכירות הכללית של הארגון בכל הקשור לתכניות הסיוע לערביי פלסטין. אלא שההנהגה הפלסטינית, עתה בהנהגתו של המופתי, סירבה לקבל מציאות זו והמשיכה לחתור לאוטונומיה בהחלטותיה ובמהלכיה, בלי לוותר כהוא-זה על תביעותיה לסיוע חומרי ומדיני ממדינות ערב. מאז ועד סיום מלחמת 1948, היה המתח הזה למאפיין העיקרי של תפקוד המוסדות הלאומיים של ערביי פלסטין, הן בתחום המדיני הן בתחום הצבאי.

86. א' בן-חיים, 'הבחירות לעיריות הערביות', סיכום תוצאות הבחירות ל-12 עיריות ערביות, דבר, 4 בנובמבר 1946, וראו להלן.

87. סלע, 'הערבים הפלסטינים במלחמת 1948', בתוך: מעוז וקדר (עורכים), התנועה הלאומית הפלסטינית, עמ' 144-147.

השנים 1946-1948 עמדו בסימן הכנות קדחתניות של הוועד הערבי העליון החדש בהנהגת המופתי - שקבע את מושבו בקהיר - לקראת מה שנראה כעימות בלתי-נמנע על גורל הארץ. הוועד הערבי העליון אורגן כממשלה והוקמו בו מחלקות מיניסטריאליות לנושאי חברה, כלכלה, קרקעות, חינוך, ארגון לאומי ועוד. במאי 1946 הוקם 'בית האוצר הערבי' - מוסד פיננסי לאומי שנועד לרכז בידיו את גביית הכספים מהציבור הערבי, במישרין (תרומות) ובעקיפין (איגרות והיטלים), ואת התרומות הציבוריות והממשלתיות מארצות ערב. ככזה, הוא היה אמור להכיל מוסדות פיננסיים עצמאיים, כמו 'קופת האומה', ולממן את פעילות המוסדות הלאומיים של ערביי פלסטין. עיון מדוקדק בקורות כינונו ופעילותו של גוף זה חושף כמה מהחולשות היסודיות שליוו את מאמצי ההתארגנות הלאומית בהנהגת הוועד הערבי העליון. ראשית, בכינון מוסדותיו של 'בית האוצר': מועצת הנאמנים, שהורכבה בעיקר מנכבדים ומנהיגי ציבור ידועים, ההנהלה המבצעת והנציגויות שהוקמו ב-13 ערים ברחבי הארץ לשם גיוס הכספים. כינונם של אלה נמשך זמן רב ו'בית האוצר' נכנס לפעולה ממשית רק לקראת השנה התקציבית שהחלה בראשית אפריל 1947. שנית, בשנה הראשונה לפעילותו (1 באפריל 1947 - מרס 1948) נועדו 50% מסך כל התקציב (220 אלף לא"י) לתכניות להצלת קרקעות ורק 11.4% הוקצו למאמצי הארגון הלאומי, שכללו כנראה גם התארגנות צבאית. סכומים קטנים יותר הוקצבו לסיוע לנפגעי הפעילות הלאומית, לארגון כלכלי, להסברה ולמימון פעולות הוועד הערבי העליון עצמו.⁸⁸ ואולם בשל פרוץ מעשי האיבה בסוף נובמבר 1947, השתבשה פעילות גיוס הכספים. לפי דיווחים ממקורות שונים סירב הציבור הערבי לתרום מכיסו ל'בית האוצר', אף כי עד למועד הזה הצליח 'בית האוצר' לגייס כ-168 אלף לא"י, כשליש מהם ב-29 בנובמבר 1947, ביפו.⁸⁹ המאמץ של הארגון הלאומי הזה נפגע קשות משום שהתקיים במערכת מפוצלת בין המטה הראשי בקהיר לשלוחות בירושלים ומשום שהיה נגוע במחלוקות וסיעתיות הולכות ומחריפות בשל נטיותו הקיצונית של המופתי לריכוזיות, להעדפת קרובי משפחה ונאמנים ותיקים. מעל הכול, שובם של החוסיינים לעמדת המנהיגות נכרך בגל של מעשי טרור שיום המופתי כחלק מניסיונו הבלתי-מתפשר להשליט את מרותו על הארגונים הפוליטיים, הצבאיים, הכלכליים והמקצועיים הקיימים בחברה הערבית-הפלסטינית ולכוונם על פי דרכו. גישה זו הצליחה להרתיע יריבים ולהשתיק קולות של אי-הסכמה, אך היא הסתברה כהרת אסון, כמו שעולה מהמקרה של ארגון 'אלנג'אדה' הצבאי-למחצה (ראו להלן).

בשלהי 1946 התרחב והחריף המאבק הערבי המאורגן נגד המשתפים פעולה עם היהודים, בהם סוחר קרקעות, מפירי חרם ופעילים שהטיפו למתינות והבנה יהודית-ערבית, והוא

88. ס' חמוד, 'אלג'באיה אלפלסטיניה: תאריח' ותחליל', שאון פלסטיניה, 6 (ינואר 1972), עמ' 133-134; 'הארגונים והמפלגות הערביות בא"י', 1947/8, ארכיון השומר הצעיר מביא פרטים והים לגבי סעיפי התקציב.

89. חמוד, שם. ראו גם מכתב ממנהל 'בית האוצר', עזת טנוס, למנהל הכללי של האוצר בוע'ע בקהיר, רג'אי אלחסיני, 18 בפברואר 1948, המכיל דוח כספי לחודשים דצמבר 1947 וינואר 1948, ארכיון המדינה חטיבה 65/5 תיק 656.

הגיע לשיאו באביב-קיץ 1947. מגמה זו, שביטויה המרכזי היה פעולות רצח ויצירת אווירה של טרור, שיקפה את ההתעוררות הלאומית הערבית שהחלה בראשית 1946 בעקבות שובם של ראשי החוסיינים לעמדת מנהיגות, הקמת 'אלנג'אדה' ומקבילו החוסייני, 'אלפתווה', ודחיפות מאמצי הארגון הלאומי לאחר השפל של תקופת המלחמה.⁹⁰

הטרור זכה לעידוד ולהשראה גלויים מצד החוגים הלאומיים ובראשם ההנהגה החוסיינית ומצד אישי ציבור וקבוצות פוליטיות מחוגי אלאסקאל, באמצעות העיתונות הערבית-הפלסטינית. זו נטלה חלק פעיל בשלילת הלגיטימציה מן ה'בוגדים' ובהתרת דם, ונענתה בתמיכה, לעתים פעילה, על ידי 'האחים המוסלמים', 'אלנג'אדה' וארגוני הנוער. מנובמבר 1946 ואילך עלה בהדרגה מספר מעשי הרצח שיוחס לקבוצות טרור וכן לבודדים שפעלו לכאורה בשם העניין הלאומי, אף כי בהדרגה היו הרציחות מסווה לפעולות סחיטה וחיסול חשבוניות על רקע משפחתי. באביב 1947 העמיד הטרור הגואה את ההנהגה הלאומית בדילמה נוכח היעדר השליטה על מבצעי מעשי הרצח, שהחלו גובים מחיר גם ממשפחות העילית המסורתית. פורסמו גילויי דעת והצהרות פומביות בדבר הצורך לשים סייג לפעולות אלו והובע חשש כבד מפני הידרדרות למאבק הדמים של שנות המרד בעשור הקודם.⁹¹ גם כאן, בתחילה יצאו חוצץ נגד הטרור רק חוגי השמאל. הם הזהירו את הציבור מפני הטרור, שכחרב פיפיות עלול להרוס את מאמצי הארגון והגיוס הלאומיים החיוניים למאבק בבריטניה והתנועה הציונית.⁹²

ואולם למרות הביקורת מצד אישי ציבור ותנועות פוליטיות, נמשכו מעשי הרצח ואווירת הטרור השתלטה על הציבור. באלה נעוץ ההסבר למשמעת הלאומית שהפגין הציבור הערבי הפלסטיני בהחרמת ועדת אונסקו"פ.⁹³ ההנהגה החוסיינית שאבה עידוד מהצלחתה זו, ותוקפנותה כלפי יריביה הפוליטיים מבית גדלה, בייחוד לאחר פרסום מסקנות ועדת אונסקו"פ בראשית אוגוסט, והביאה לחידוש המאבק והטרור הפנימיים ולהגברת הפעילות האנטי-יהודית האלימה. גם מבקרים פוליטיים של הוועד הערבי העליון, שערערו על דרכיו בניהול העניינים הלאומיים ועל מידת ייצוגיותו, נפלו עתה קרבן לטרור. סאמי טה, מנהיג 'אגודת הפועלים הערבית', היה הבולט שבהם. הוא נרצח בחיפה באמצע ספטמבר, פחות מחודש

90. סיכום מודיעין, 'תגובת הציבור הערבי על הטרור הערבי הפנימי', 16 במאי 1947, ארכיון ה'הגנה' חטיבה 105 תיק 102.

91. מסמך מודיעין מדווח שאחמד חלמי, 'ושבר'אש' קופת האומה', אמר כי 'אם נרצה לנהוג לפי מידת הדין, נצטרך לרצוח 3/4 מהתושבים הערביים', שם. גילויי דעת בדבר הצורך להפסיק את מעשי הטרור התפרסמו בביטאון החוסיינים 'אלוחדה', 3 בינואר, 1 ו-17 באפריל 1947 ובעיתונים 'אלדפאע', 22 באפריל 1947, ו'פלסטיין', 27 במרס 1947.

92. למשל, 'אלאתחאד', 5 בינואר, 16 בפברואר ו-13 באפריל 1947. ב-23 באפריל 1947 גינה כינוס ארצי של אגודות פועלים את הטרור האיש, שם.

93. למעט תזכירו של מוסא אלעלמי שהועבר בחשאיות לוועדת החקירה בג'נבה. הדבר נודע לאחר זמן קצר והגביר את הטינה כלפיו מצד הווע"ע אך הוא נהנה כנראה מחסינות מטרור בשל היותו גיסו של ג'מאל אלחוסייני.

חברה ומוסדות בקרב ערביי פלסטין בתקופת המנדט

לאחר שכינוס הוועידה השנייה של האגודה הכריז על התנגדותו להצעת החלוקה, ברוח עמדת הוועד הערבי העליון.⁹⁴ חרף הטרור, דומה כי התחושה שהשעה היא שעת ערב הכרעה בעניין הלאומי הביאה להתעוררות גם בחוגי האופוזיציה ולניסיון לשקם את 'החזית הערבית העליונה' ביפו, ניסיון שנזנח בצורך להתמודד עם 'הגברת ההתגרריות היהודית'.⁹⁵ דומה שהיענותו המלאה של הציבור הערבי למדיניות הוועד הערבי העליון להחרים את ועדת אונסקו"פ מלמדת על הצלחת המופתי לאכוף את מרותו על הקהילה הפלסטינית באופן מוחלט וללא עוררין. אולם הצלחה זו היתה קצרת ימים ולא העידה על תסיסה החולקת וגוברת בקרב חוגי האופוזיציה השונים נגד ההגמוניה של החוסיינים ונגד דחיקתן של קבוצות פוליטיות אחרות מלהשתלב במאמץ הלאומי, תסיסה שהתגובה עליה התבטאה במעשי רצח של מתנגדים פוליטיים. קבוצות האופוזיציה נחרדו מהאפשרות שיפרצו מעשי איבה בין יהודים לערבים, מעשים שיחזירו אותם לשנות הטרור של המרד הערבי ויביאו להשתלטות מלאה של אנשי המופתי על הציבור הערבי. הרקע הזה מסביר את הריחוק של תנועות וגופי אופוזיציה לקראת סיום המנדט ובמהלך המלחמה ממאמצי הארגון הלאומי, החל בתרומות כספיות, עבור בארגון 'הוועדות הלאומיות'⁹⁶ בערים ובמרכזי אוכלוסייה ערביים, וכלה בגיוס צעירים למסגרות צבאיות בפיקוח הליגה הערבית. נסיבות אלו של פיצול פוליטי עמוק, גם לנוכח אפשרות של הכרעה בשאלת הארץ, הוסיפו על הקשיים שנתקל בהם הוועד הערבי העליון במאמציו להכין את האוכלוסייה הערבית הפלסטינית לעימות כולל עם היישוב היהודי.

ג. העיריות

ממשלת המנדט דחקה בפלסטינים להקים מוסדות שלטון מקומיים, ואף על פי כן היו העיריות בעלות סמכויות מנהליות מוגבלות והן לא ייצגו במלואה את האוכלוסייה שבתחומי שיפוטן משום שרק לחלק קטן ממנה היתה זכות השתתפות בבחירות לרשות המקומית.⁹⁷ בעלי זכות הבחירה היו רק גברים בני 21 ומעלה, ששילמו מס עבור רכוש, ומקצתם אף לא התגוררו בעיר ולא נטלו חלק בבחירות. בכל תקופת המנדט התקיימו בחירות לרשויות העירוניות שלוש פעמים בלבד (1927, 1934, ו-1946), ולא תמיד בכולן. העיריות לא יכלו אפוא להפוך לגרעין של ממשל עצמי או מקפצה למנהיגות כלל-ארצית, ועם זאת הן היו

94. אלחות, אלקיאדאט ואלמואססאט, עמ' 526-527; שמעוני לג' מאירסון, 27 באוגוסט, הארכיון הציוני המרכזי S/25 תיק 1699. דוגמאות לביקורת על אי-ייצוגיותו של הוועד הערבי העליון, ראו אלשעב, 8 במאי, 3 ביוני ו-15 ביולי 1947; פלסטין, 15 ביולי 1947; תזכיר ממזכיר הליגה לשחרור לאומי, רושדי שאהין, לוועד הערבי העליון, 2 באוגוסט 1947, ארכיון המדינה חטיבה 65/5 תיק 3258.

95. חוזר של 'החזית הערבית' ביפו, 10 באוקטובר 1947, ארכיון המדינה חטיבה 65/5 תיק 3604.

96. ועדות אלה נועדו לשמש גרעין המנהל העצמי של האוכלוסייה הערבית והן נועדו לשאת באחריות לביטחון ולקיום השירותים החיוניים, לנוכח סיומו הצפוי של המנדט, וראו להלן.

97. שמעוני, ערבי ארץ-ישראל, עמ' 203-204.

נושא לתחרות ומאבקי כוח בין קבוצות חברתיות ודתיות ובין בעלי אינטרסים, שבהם מילאו תפקיד מכריע המעמד, הרכוש והייחוס המשפחתי.⁹⁸ על פי חוק העריות משנת 1934 ניתנה למושל המחוז הסמכות לא רק לפקח על פעולותיה הכספיות ותקציבה של העירייה (גם בתחום הטלת המסים וגבייתם) אלא גם לפטר חברי מועצה או לפטר את כולה ולהחליפה בפקידים ממונים. כמו כן היתה בידי מושל המחוז סמכות למנות לראשות העירייה כל אחד מחבריה הנבחרים, גם אם לא זכה ברוב הקולות.⁹⁹ עם פרוץ המרד ב-1936, פיזרה הממשלה עיריות אחדות בשל אי-סדרים ותפקוד לקוי ומינתה במקומן מועצות קרואות, ואלו כיהנו עד 1945, שנה שלאחריה הוחל בהכנות לבחירות חדשות שהתקיימו בחודשים אוקטובר-נובמבר 1946. הטבלה שלהלן מרכזת נתונים על שתי מערכות בחירות (1934 ו-1946) בשבע עיריות:¹⁰⁰

מספר הנבחרים (1946)	מספר הבוחרים		יהס בין מספר בעלי זכות הבחירה ובין: (באחוזים לשנת 1946)		בעלי זכות בחירה		מספר התושבים		
	1946	1934	כלל התושבים	התושבים הזכרים בני 21 ומעלה	1946	1934	הערכה 1944	מפקד 1931	העיר
10	1,493	675	4.7	21.0	1,662	840	34,170	17,046	עזה
8	רשימה מוסמכת*	רשימה מוסמכת*	6.9	30.9	1,619	747	23,250	17,189	שכם
6	רשימה מוסמכת*	161	3.3	11.7	329	170	9,910	6,226	מג'דל
6	313	149	8.1	36.3	327	163	3,990	2,706	ג'נין
7	1,191	608	10.8	46.2	1,341	718	12,360	7,897	עכו
7	980	417	8.1	30.7	1,150	458	14,200	8,756	נצרת
8	516	רשימה מוסמכת*	6.6	24.6	590	331	8,820	6,815	בית לחם

* כאשר מספר המועמדים אינו עולה על מספר חברי העירייה, אין צורך בבחירות לפי תקנות הבחירות.

98. ראו למשל סיקאלי, חיפה, עמ' 199-207, על הפוליטיקה העירונית בחיפה. ג' פרומקין, דרך שופט בירושלים, ירושלים 1954, עמ' 281, על ההתרוצצות לקראת הבחירות בירושלים ב-1934.

99. סיקאלי, חיפה, עמ' 56-57.

100. א' בן-חיים, 'הבחירות לעיריות הערביות', אוקטובר 1946, ארכיון ה'הגנה' ב 105/184. נתונים והים מופיעים גם בסיכומו בעיתון דבר, 4 בנובמבר 1946.

מהנתונים שבטבלה אפשר להסיק מסקנות אחדות:

א. הנתונים מצביעים על המצב הסוציו-כלכלי הירוד של חלק נכבד מן האוכלוסייה בערים האלה. הדבר בולט במיוחד בהשוואה בין מג'דל לעכו, שבהן רבים מהתושבים עסקו בתעשייה המקומית. הכנסות הפועלים הערבים בתעשיית האריגים במג'דל היו כה נמוכות שלא אפשרו להם תשלום מס מינימלי לעירייה. לעומת זאת, תנאי העבודה בתעשייה היהודית באזור המפרץ הבטיחו לערבים העובדים שם הכנסה גבוהה יחסית לשכבת אוכלוסייה זו, ולכן אחוז בעלי זכות הבחירה בעכו היה יחסית מעל לממוצע בערים הערביות.

ב. הנתונים ממחישים את חוסר הייצוגיות של מוסד העירייה בשל הפער בין גודל האוכלוסייה ובין מספר בעלי זכות הבחירה, ועוד יותר מכך – הפער שבין גודל האוכלוסייה ובין מספר הבוחרים בפועל.

ג. בין בעלי זכות הבחירה היה אחוז ההשתתפות בבחירות גבוה מאוד.¹⁰¹

למרות מאמצי ארגון נמרצים שעשתה 'המפלגה הערבית' להציג מועמדים משלה בראש רשימות לבחירות לעיריות,¹⁰² הנה בסופו של דבר הן לא שיקפו את השאלות הפוליטיות במישור הכל-ארצי, אפילו לא לגבי אוכלוסיית בעלי זכות הבחירה, משום שהגורם המכריע בהן היה על פי רוב אינטרסים כלכליים מקומיים ומסורת היחסים בין המשפחות המיוחסות המרכזיות. בנצרת, למשל, שבה שני שלישים מבעלי זכות הבחירה היו נוצרים ושליש אחד מוסלמים, נבחרו למועצת העירייה ארבעה מוסלמים ושלושה נוצרים. בשכם, מעוז האופוזיציה לחוסיינים, הורכבה רשימה מוסכמת של מועמדים – תוצאה של סכסוך בין שש משפחות מיוחסות – ועל כן לא היה צורך בבחירות. עצם הדבר ששלושה מחברי העירייה החדשה היו מזוהים מבחינה פוליטית עם האופוזיציה הנשאשיתית אך לעומתם ארבעה נטו אל החוסיינים, ואל הארבעה האלה הצטרף נציג של הנוער, הוא שיצר את הרושם של מפלה לאופוזיציה.¹⁰³ את ניהול ענייני הכספים הנתונים בידי ממשלת המנדט הדריך העיקרון של כיסוי ההוצאות באמצעות הכנסות עצמיות, בלא שיוטל עומס כספי על ממשלת המנדט. הכנסות העיריות באו בעיקר ממס רכוש על נכסי דלא ניידים, מס עירוני, מסי ביוב ומים וכן מס חינוך. השאר כוסה על ידי סובסידיה ממשלתית שמקורותיה היו תשלומי מכסים שונים.¹⁰⁴ לפי חוק המועצות המוניציפליות מ-1925, נדרשו הרשויות המוניציפליות לפעול מאותה השנה על פי תקציב שהיו אמורות להגיש לאישור מושל המחוז, תקציב שהתבסס על הכנסותיהן העצמיות. סיוע

101. רמת ההשתתפות הגבוהה בבחירות בלטה גם בבחירות בערים אחרות כלוד, רמלה, וחברון, פלסטין, 1 בדצמבר 1946; אלדפאע, 11 בנובמבר ו-23 בדצמבר 1946.

102. נוסח מכתב (מתורגם לעברית) מאמיל אלעזרי, 5 (באוקטובר?) 1946, המפרט את מאמצי המפלגה וחושף חילוקי דעות בינו ובין ג'מאל אלחוסייני ואחרים בקשר להעדפת מועמדים שונים, ארכיון 'ההגנה', 105/186.

103. בן-חיים, לעיל, הערה 100.

104. כך למשל, רק 45% מתקציב עיריית חיפה בא מהכנסות עצמיות של מסים. סיקאלי, חיפה, עמ' 54.

מיוחד מממשלת המנדט בצורת מענקים והלוואות נמשך אמנם עד 1934, אך בממדים קטנים והולכים.

העירייה מימנה את הוצאות שירותי הבריאות, מערכת החינוך העירונית וכוח המשטרה (עד 1932; בעקבות ארגון מחדש הוכפפו אז כוחות המשטרה המוניציפליים למשטרה של ממשלת המנדט ומשכורתם באה מכאן ואילך מהמדינה). תקציב בתי הספר העירוניים ומשכורות המורים באו מהממשל המרכזי. לא תמיד היתה חלוקה ברורה בין הממשלה לעירייה באשר למימון משכורות של פקידים בתחומים כמו בריאות וסניטציה. התכנון והפיתוח העירוני היו נתונים לחלוטין בידי המדינה.¹⁰⁵

חברי העיריות וראשיהן באו כולם מבני משפחות הנכבדים העשירות. למרות המידה המוגבלת של עצמאותן, העיריות היו זירה של תחרות בין משפחות העילית העירונית, בעיקר משום היוקרה הכרוכה בתפקיד הציבורי והאפשרות להשפיע על מינוי פקידים. מצד תפקודן נחשבו העיריות ללא־יעילות, נעדרות יזמה ומנהל תקין ונגועות במאבקי יוקרה וכוח בין משפחות העילית, מאבקים שהקשו על ניהול יעיל ובונה של פעולות העירייה. הדבר ניכר בהיקף הקטן יחסית של תקציב ההוצאות של העיריות הערביות, בעיקר הבינוניות והקטנות, לעומת, למשל, תקציבי המושבות העבריות.¹⁰⁶ ואמנם, בערים המעורבות הגדולות ניכר פער גדול בין היכולת הכלכלית של התושבים היהודים ובין זה של הערבים, נוצרים ומוסלמים כאחד, דבר שהשתקף בחלקם הגדול יחסית של היהודים בהכנסות העירייה ממסים. כך, מתוך 38,000 משלמי מסים בחיפה, 22,000 היו יהודים ורק כ־16,000 ערבים, נוצרים ומוסלמים. הפער בלט במיוחד במס החינוך בעיר, שמשנת 1944 היה 4% משכר הדירה נטו ששילמו דיירי משנה. חלקם של היהודים בהכנסות ממס החינוך – זה ומס כללי בשיעור 5% – הגיע ליותר מ־70% לעומת כ־27% שהכניסו הערבים (היתרה שולמה בידי זרים).¹⁰⁷

ד. תכניות פעולה ציבוריות וארגונים וולונטריים

פעילותם של מוסדות וגופים ציבוריים מודרניים בקרב ערביי פלסטין היתה נדירה בראשית תקופת המנדט, אך היא הבשילה והתפתחה לאורך תקופת המנדט תוך שהיא נותנת ביטוי לתמורות החברתיות ולצרכים המשתנים של קבוצות אוכלוסייה גדולות. לכינון גופים ציבוריים אלה תרמו בעיקר תהליכי העיור, היווצרות ציבור פועלים הולך וגדל והתפתחות מעמד בינוני, וכן התפתחות התודעה הלאומית הערבית־הפלסטינית, התפתחות שהעניקה לחלק מהמוסדות גוון לאומי, גם אם יעדם העיקרי היה חברתי־כלכלי. ואמנם, מקצת המוסדות שיוזכרו להלן הוקמו על ידי נציגיה המובהקים של הבורגנות העירונית החדשה, ובהם אחדים ממנהיגי מפלגת אלאסתקלאל, בעוד שאחרים שיקפו את הגידול של ציבור השכירים העירוניים וצרכיו הקיבוציים.

105. סיקאלי, שם, עמ' 58-59.

106. שמעוני, ערביי ארץ־ישראל, עמ' 205.

107. 'עיריית חיפה 1934-1946', סקירה מדצמבר 1946, ארכיון ה'הגנה' 105/184. מצב דומה שרר גם בירושלים, 'בן־צבי, עיריית ירושלים – התפתחותה ופעולתה', שם.

הקמתם של מוסדות וגופים ציבוריים, על משמעותם הארגונית והפיננסית, נכרכה עד מהרה בסבך יריבויות פוליטיות בין הסיעות הירושלמיות ותומכיהם. מעל הכול היא שיקפה את החתירה הלא-מתפשרת של הסיעה החוסיינית להגמוניה במישור הלאומי. זו הגיעה לשיאה במאמץ ההשתלטות על ארגון 'אלנג'אדה', עם שובה של ההנהגה החוסיינית לארץ לאחר מלחמת העולם השנייה. הקמתם של כמה מוסדות פיננסיים קשורה בשמו של אחמד חלמי עבד אלבאקי, המנהל הראשון של 'הבנק הערבי', שהוקם ב-1930 והיה הראשון מסוגו,¹⁰⁸ ובתכניותיו ל'הצלת קרקעות' בבעלות ערבית ממכירה ליהודים. ב-1933, לאחר שפרש מ'הבנק הערבי', הקים חלמי את 'הבנק לחקלאות' (שב-1942 הפך ל'בנק האומה הערבית') כדי 'להציל את הפלאח מהריבית הקצוצה ומהניצול על ידי יהודים' באמצעות הלוואות לייצוב משקו בכל אזור שהרבו בו יהודים לרכוש קרקעות. 'הצלת הקרקעות' בפועל נעשתה על ידי 'קופת האומה הערבית', שבמקורה נועדה לשמש מוסד לגיוס כספים למימון פעולות הוועד הפועל הערבי, אך היא חדלה לפעול כעבור שנה, עם שיתוקו של הוועד הפועל הערבי ב-1934. לבנק היו 20 סניפים בכל רחבי הארץ, עבר הירדן ומצרים, ומספר פקידיו הגיע בשנת 1945 ל-214.¹⁰⁹

למן הקמת 'הבנק לחקלאות' ניטש בינו ובין 'הבנק הערבי' מאבק אישי, כלכלי ופוליטי, שייצג במידה רבה את היריבות בין מפלגת אלאסתקלאל לחוסיינים. יריבות זו באה לידי ביטוי בין השאר בבחירות ללשכת המסחר בחיפה, שם נאבקו על השליטה בה שני גושים שהיו מזוהים עם כל אחד מהבנקים, ובמחלוקת על האסטרטגיה של 'הצלת הקרקעות'. באמצע 1943 חודשה פעילות 'קופת האומה הערבית', הפעם כחברה-בת של 'בנק האומה הערבית'. הקמתה היתה תולדה של דינמיקה של פעילות משפטית בתביעות הנוגעות למכירת מקרקעין מערבים ליהודים (אך גם להפך), תביעות שהיו מעורבים בהן עורכי דין חברי מפלגת אלאסתקלאל, ובראשם צובחי אלח'דרא, שהרבה לפעול באזור הצפון במאמץ למנוע העברת קרקע ליהודים. עם הזמן התפשטה פעילות הקופה לכל חלקי הארץ, הוקמו סניפי משנה, ואלה ניהלו פעולת מעקב ומניעה של העברת קרקעות. כדי להבטיח מניעת עסקות מכירה כאלה היה צורך ברכישה של הקרקע שעמדה למכירה ליהודים, והדבר מומן בכספי 'בנק האומה'. אנשי 'קופת האומה' בראשות אחמד חלמי עבד אלבאקי, רשיד אלח'אג' אבראהים וצובחי אלח'דרא פעלו בדרכי לחץ ואיומים כדי למנוע מכירת קרקע, תוך שהם מציעים בפועל מחיר נמוך מזה שהציעו היהודים שביקשו לרוכשה. בניגוד לבעלי תכניות אחרות בתחום הזה, שהתבססו על תרומות ממדינות ערב, עסקו פרנסי 'קופת האומה' בפעולות הסברה ובגיוס תרומות ישירות ועקיפות (על ידי מס וולונטרי על שירותים וטובין). לשם כך גויסו מועדונים חברתיים וספורטיביים, לשכות מסחר, ארגון 'אלנג'אדה', ארגוני נשים,

108. הבנק הוקם על-ידי עבד אלחמיד שומאן, ערבי-פלסטיני, בשותפות עם אחרים, כמוסד קפיטליסטי לכל דבר, אף שקיים זיקה הדוקה לחוסיינים. בשנות ה-30 גדל הבנק ופתח סניפים בארצות ערב השכנות.

109. באמצע שנות ה-40 היה 'בנק האומה' שווה כמעט בהיקף ההון והרווחים לאלה של מתחרהו, 'הבנק הערבי'. ושיץ, הערבים בארץ-ישראל, עמ' 121.

פועלים ו'האחים המוסלמים'. התערבות הקופה בתחום המשפטי הסתיימה לעתים קרובות בכישלון. עם זאת, הקופה הצליחה לרכוש קרקעות שהיו בסכנת מכירה ליהודים ולרשום אותם על שמה, והדבר גרר טענות על חוסר שקיפות בפעילות הקופה והאשמות בדבר רישום קרקעות שנקנו בכספיה על שם אחמד חילמי.¹¹⁰

החל ב-1945 עמד במרכזה של המחלוקת על האסטרטגיה וניהול הפעולות להצלת הקרקעות מוסא עלמי, גיסו של ג'מאל אלחוסייני. עלמי דבק בגישה חינוכית ארוכת טווח שבמרכזה חינוך ומודרניזציה של האוכלוסייה החקלאית, וביקש לממן את תכניתו - 'המפעל הקונסטרוקטיבי' (אלמשרוע אלנשאאי) - בכספי תרומות הממשלות הערביות, אך רק עיראק נענתה והעניקה לו תרומה כספית נכבדה, והוא ניהל אותה באורח עצמאי ובלא פיקוח ציבורי.¹¹¹ הוויכוח על האסטרטגיה הנכונה שלפיה יש לפעול לצורך הצלת קרקעות ממכירה ליהודים התנהל באמצעות עיתונים, שנשלטו על ידי כל אחד מהבנקים (אלדפאע של 'הבנק הערבי', ואלחורייה של 'בנק האומה'), ובמהותו היה הוויכוח מאבק על שליטה במשאבים כספיים, שהבטיחו השפעה ויוקרה. היריבות בין החוסיינים ובין אלסטקלאל וגופי אופוזיציה אחרים בכל הנוגע לניהול הפעולות להצלת קרקעות השתקפה היטב גם במחלוקת על הרכבת מנהיגות מוסמכת של ערביי פלסטין וייצוגה בליגה הערבית (1944-1946) וכן על משרדי התעמולה. הללו, שהוקמו תחילה בלונדון ובוושינגטון ואחר כך גם בירושלים, גם אותם ניהל מוסא עלמי בעזרת תרומה עיראקית, בלא פיקוח ציבורי או מוסדי. אולם מחלוקות אלו לא נותרו מוגבלות ליריבות בין החוסיינים לאסתקלאל. שובו של ג'מאל אלחוסייני לזירה הערבית-הפלסטינית, ועוד יותר מכך, שובו של המופתי מגלותו באירופה, בישרו את חידוש המאבק על השליטה בגופים הציבוריים ובפרויקטים הלאומיים, ובראשם אלה הנוגעים להצלת קרקעות, התעמולה והחרם, כחלק מהמאמץ לאכוף מרות מרכזית לא-מעוררת. ב-1945 עשתה המפלגה הערבית-הפלסטינית ניסיון להשתלט על 'בנק האומה' באמצעות השגת רוב באספה השנתית של בעלי המניות שלו, אך בלא הצלחה. בשלהי שנת 1946 החריפה המתיחות גם בין עלמי ובין המופתי ומזכירות הליגה הערבית בשל סירובו של הראשון להכפיף את מפעליו למרות הוועד הערבי העליון. בסוף 1947 הפסיקה עיראק את מימון משרדי התעמולה (באמצע 1948 אף דרשה ממנו להשיב לה כספים שקיבל ממנה), אם משום שהתאכזה מהסיכוי שמוסא עלמי ישמש מוקד השפעה בקרב ערביי פלסטין ואם משום המשבר הכלכלי שאליו נקלעה, דבר שהביא לסגירת המשרד בווינגטון ולצמצום פעולות המשרד בלונדון. התוצאות היו זעומות גם בתחום 'הצלת

110. 'קופת האומה הערבית' (סקירה עד ראשית פברואר 1944), ארכיון ה'הגנה' 105/67, מפרטת את המקרים שבהם התערבה הקופה, את תקציבה לשנת 1943 וכן את פעולות הארגון וההתרמה.

111. דיון מפורט בפולמוס והיריבות הפנימית בקשר לתכניות 'הצלת הקרקעות', התעמולה וכינון נציגות לאומית ערבית-פלסטינית, ראו: א' סלע, 'שאלת ארץ-ישראל במערכת הבין-ערבית 1945-1948', עבודה לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים 1986, עמ' 179-237; שמעוני, ערבי ארץ-ישראל, עמ' 318-330, 352-359.

חברה ומוסדות בקרב ערביי פלסטין בתקופת המנדט

הקרקעות', שהיה נושא חשוב על סדר היום של הוועד הערבי העליון והליגה הערבית בשנים 1945-1948. המעט שנעשה התאפשר הודות לכספי תרומות עצמיות שגייסה 'קופת האומה' מקרב האוכלוסייה הערבית הפלסטינית, הודות למעקב ופעולות שכנוע ולחץ משפטי למניעת העברת קרקע ערבית ליהודים.¹¹²

לעומת זאת, סיכויי הגשמתן של תכניות שאפתניות להצלת קרקעות היו תלויים לחלוטין בממשלות ערב, ואלה לא היו מוכנות להקציב למענן את סכומי העתק שדרשה ההנהגה החוסיינית (מיליון ליש"ט לשנה למשך חמש שנים). בשלהי 1945 הוחל, בהשפעת מצרים, בגיבוש תכנית להקמת חברת מניות ציבורית למימון הפרויקט, שתפעל למטרות רווח. תהליך ההקמה נמשך קרוב לשלוש שנים, ובמהלכן היה לממשלות הערביות תירוץ נוח להימנע מהעברת סיוע לערביי פלסטין למרות הצורך הדחוף בכך. רק באוקטובר 1947 הודיעה החברה על הנפקת המניות, שנרכשו רובם על ידי בנקים מסחריים, אך היא לא הספיקה לפעול שכן בסוף נובמבר פרצו מעשי האיבה בין ערבים ליהודים.¹¹³ ואילו המפעל הקונסטרוקטיבי של עלמי ניצל רק חלק קטן מהכספים שקיבל מעיראק (רכישת קרקע באזור ג'נין לשם הקמת 'כפר לדוגמה'). לאחר המלחמה פעל עלמי לשיקום פליטים פלסטיניים בגדה המערבית, סוריה ולבנון.¹¹⁴

עם הפעלת החרם על ידי הליגה הערבית בתחילת 1946, בארצות ערב ובפלסטין, הקים הוועד הערבי העליון ועדת חרם מרכזית, ולשכות המסחר נרתמו לביצועו. ביפו ובחיפה הכינו לשכות המסחר דוחות כלכליים והצעות לניתוק הקשרים עם המשק היהודי. בערים ובכפרים הגדולים הוקמו ועדות חרם מקומיות כדי לפקח על יישומו, תפקיד שבפועל מילאו המועדונים והאגודות, בכלל זה האחים המוסלמים.¹¹⁵ עד מהרה נעשה החרם מכשיר כוח בידי מפעיליו לשם השגת רווחים חומריים ופוליטיים: החלו להופיע כרוזים ומכתבי איום בשמות אלמוניים כגון 'הכף השחורה', 'ארגון הדמים הערבי' ואחרים. משמרות ופקחים הופיעו בשווקים והציקו לסוחרים, השחיתו סחורה או הפקיעו אותה, לעתים תוך כדי קבלת אחוזים מערכה כשכר עבודה. באכיפת החרם נטלו חלק פעיל גם פקידי ממשלה, שוטרים ואנשי מכס, דבר שביטא את עמדתה האדישה של הממשלה בעניין. התנגדות גלויה לחרם באה רק מקרב השמאל: אמיל תומא כתב כי החרם אינו בר-ביצוע.¹¹⁶

112. ראו למשל 'קופת האומה הערבית' (סקירה עד ראשית פברואר 1944), בלי תאריך, ארכיון ה'הגנה' 105/67; ומסמך מ'19 בדצמבר 1947 המכיל מכתבים (מתורגמים לעברית) העוסקים בעסקה למכירת קרקע ערבית ליהודים בעזה מיוני 1947, שם, 105/22.

113. החברה פעלה לאחר תום המלחמה בסיוע לפליטים ערבים-פלסטינים בממלכת ירדן וברצועת עזה. י' שמעוני, 'הערבים לקראת מלחמת ישראל-ערב 1945-1948', המזרח החדש, יב, 3 (1962), עמ' 195.

114. שם. מכתב מאדוארד עטיה, מנהל המשרד הערבי בלונדון, לבארוו (Burrows), ראש המחלקה המזרח-תיכונית במשרד החוץ הבריטי, 30 בדצמבר 1948, PRO, FO 371/75417/E72. לפי אלדפאע, 1 במאי 1947, רכשה החברה קרקע שהיתה בסכנת מכירה ליהודים.

115. שמעוני, ערבי ארץ-ישראל, עמ' 336-536. סיכום מודיעין, 'החרם הערבי', 20 בינואר 1947, ארכיון ה'הגנה' חטיבה 105 תיק 68.

116. אלתאחאד, 6 בינואר 1946.

תופעות הבריונות החריפו עם הזמן, ומנגד הלכה והחריפה בעיית המחסור בחומרי גלם וסחורות שכן ממשלות ערב סירבו להפריד בין המשק היהודי למשק הערבי במימוש החרם. פניות אל ממשלות ערב בבקשה להקלות לערביי פלסטין לא נענו בדרך כלל, שהרי אלה הפעילו את החרם מתוך אינטרס אנוכי לבנות את כלכלתן הלאומית. הוחל אפוא ביזמות להקמת בתי חרושת חדשים ומשלחות כלכליות נסעו למדינות השכנות לצורך הגברת היבוא. במרס החלה הממשלה לפעול; היא אסרה על יצוא הדריים של חקלאים ערבים בלבד לארצות השכנות. ואולם, בלחץ הפרדסנים הערביים התירה הממשלה יצוא של 2,000 טון הדריים של חקלאים ערבים לסוריה.

בחודשים הראשונים פעל החרם בצורה לא מאורגנת, אך עם שובו של ג'מאל אלחוסייני ממקום גלותו לארץ ומשעמד בראש הוועד הערבי העליון, הוחל באכיפה מסודרת יותר של החרם. ביולי החל ארגון 'אלנג'אדה' למלא תפקיד פעיל באכיפת החרם, דבר שגרם להחמרת הבריונות. גם המפלגה החוסיינית נטלה על עצמה לפקח על ביצוע החרם. התרחשו מקרים של שחיתות (מתן רישיונות לקניית סחורה יהודית תמורת שוחד), מעילות וכן הסתה פרועה נגד מפירי החרם, ועקב כך הקימו הסוחרים החברונים קבוצות להגנת הסוחרים מהמפקחים. לקראת סוף 1946 רבו תלונותיהם של סוחרים לוועד הערבי העליון על נזקי החרם, במיוחד על האלימות והפעילות הפרועה של הפקחים. התרופפות החרם בלטה בעיקר ביפו וחיפה, הערים המעורבות מבחינה כלכלית, בעוד שבצפת וטבריה הוא נשמר יותר בשל פעילותו הנמרצת של 'אלנג'אדה' באכיפתו. על רקע זה גבר הטרור נגד סוחרים שקיימו מגע עסקי עם היהודים, והוקמו קבוצות מחתרת טרוריסטיות בשם 'אלחורייה' (בהשראת הוועד הערבי העליון) ו'אלצאעקה', ואלה הפעילו אלימות נגד הסוחרים והמתווכים בקרקעות שקשרו קשרים עסקיים עם יהודים, והטילו פצצות על חנויות ערביות. הממשלה נכנסה כאן לפעולה ועצרה חברים בוועדות החרם, אך ללא הועיל. הוועד הערבי העליון נקלע אל בין הפטיש של הליגה הערבית וממשלות ערב ובין הסדן של הסוחרים הפלסטינים שתבעו אספקת סחורות מהארצות השכנות במקום אלה של היהודים, בלא שיוכל להושיע. בסתיו 1947 ניכרה התרופפות ביישום החרם על סחורות יהודיות ושוב נראו אלה בשווקים הערביים בארץ. הדבר השתקף בהודאתו הגלויה של חבר הוועד הערבי העליון, הד"ר חוסין פח'רי אלח'אלדי בכישלון החרם.¹¹⁷

'אגודת הפועלים הערבית הפלסטינית' הוקמה רשמית ב־1925 בהשראת החוסיינים, כחלק ממאבקי הכוח עם האופוזיציה, אך היא לא הותירה כל טביעת חותם עד סוף שנות ה־20. ב־1929 חודשה פעילות האגודה, ששמה לה למטרה להיאבק בהשפעה השלילית של ההסתדרות הכללית על העבודה הערבית. הוקמו סניפים בחיפה, יפו וירושלים, ואלה התחרו ביניהם על הבכורה. אף כי בדצמבר 1930 קיימה האגודה בחיפה כנס פועלים לאומי, שיגרה מחאות למזכיר הממשלה ונהגה לספק מדי חודש רשימות מובטלים לממשלה, היא לא הצליחה להפוך לגוף לאומי כל-ארצי, ופעילות האגודות השונות שבה ושקעה. ב־1935 שבו

117. אלשעב, 29 באוקטובר 1947.

אגודות הפועלים הערביות לפעולה בהנהגת סניפי חיפה ויפו, שנשאו אופי לאומי מובהק והתחרו ביניהם, אך במהלך המרד שבה פעילותן ונכנסה לתרדמה. ב־1942 חודשה פעילות אגודת הפועלים הערבית בהשראה ובסיוע ממשלתי, עם הגאות בביקוש לעבודה במחנות הצבא ובשירותי הממשלה, והוקמו עשרות רבות של סניפים בערים וכן בכפרים גדולים. נמשכה התחרות בין האגודה בחיפה, בעלת הגוון הלאומי-ערבי ובין האגודה ביפו, שהיתה נתונה להשפעה קומוניסטית. אולם ככל שהרחיבה את שורותיה, נותרה האגודה מפוצלת בין הנהגות מקומיות, מפלגתיות ואידאולוגיות, והשפעתה הפוליטית היתה שולית.¹¹⁸

הפיצול בין אגודות הפועלים קיבל ביטוי רשמי בשנת 1942 עם הקמתה של 'התאחדות האיגודי הפועלים הערביים' בחיפה ובנצרת. להתאחדות היה צביון קומוניסטי מובהק ובלט בה חלקם הגדול יחסית של הנוצרים. מ־1943 ואילך הפך גוף זה לגרעין המפלגה הקומוניסטית הערבית, שנודעה בשם 'הליגה לשחרור לאומי'. בין ה'התאחדות' לאגודת הפועלים הערבית התנהל מאבק רעיוני ופוליטי; האגודה הוותיקה ייצגה בו גישה לאומית, בעוד שהאחרת ייצגה גישה שמאלית מובהקת. הן התחרו על הוצאת עיתון, ולבסוף זכתה בו ה'התאחדות' ומשנת 1943 היא הוציאה לאור את העיתון אלאחחאד, וכן התחרו הן על ייצוג ציבור הפועלים באינטרנציונל הסוציאליסטי. מאבק זה הביא להיערכות מחודשת של אגודות הפועלים. ב־1945 הצטרפו סניפי 'אגודת הפועלים הערבית' בירושלים, יפו ועזה ל'התאחדות' והקימו ביחד את 'קונגרס הפועלים', שזכה אף לייצוג רשמי באינטרנציונל. שתי האגודות ייצגו ביחד קרוב ל־10,000 פועלים חברים משלמי מסים וכמספר הזה אוהדים וחברים לא סדירים. נוסף על שתי אגודות אלה, התקיימה גם 'ברית פועלי ארץ-ישראל' מיסודה של ההסתדרות הכללית העברית. היו מאורגנים בה כמה אלפי ערבים כחברים מלאים, ובסך הכול קיבלו את שירותיה כחמשת אלפים פועלים.¹¹⁹ בסיכויי האגודה להתפתח לתנועה עממית גדולה או לכוח פוליטי חשוב פגעו אפוא גם היגררותה, שלא בטובתה, למאבק המסורתי בקרב המנהיגות הירושלמית, גם איגופה משמאל על ידי איגודים בעלי צביון קומוניסטי, שמשכו מקצת מחבריה אליהם, וגם פעילותה של ההסתדרות הכללית העברית בסקטור העובדים הערבי.

מלבד מחאות ותזכירים בעניינים לאומיים, התמקדו תביעותיהן של אגודות הפועלים בשוויון שכר בין יהודים וערבים, צמצום שעות העבודה, ביטוח בריאות הוגן יותר לעובדים ופיצוי במקרה של פגיעה גופנית. התביעות לא זכו להיענות מצד הממשלה. לעומת זאת קיבלה הממשלה את העמדה הציונית שגרסה כי הפועל היהודי זכאי לשכר גבוה בשליש משכרו של הפועל הערבי משום שהיה רגיל לרמת חיים גבוהה יותר, והיא דבקה בה עד סיום המנדט.¹²⁰ אף שאגודת הפועלים הערבית התנגדה להתערבות הקומוניסטים בענייני הפועלים, היא הושפעה מהם ומניסיונם ביחסי עבודה ואיגודי עובדים. הרצון להרחיק את הקומוניסטים

118. שמעוני, ערבי ארץ-ישראל, עמ' 363-365; סיקאלי, חיפה, עמ' 125, 134.

119. שמעוני, ערבי ארץ-ישראל, עמ' 67-69.

120. סיקאלי, חיפה, עמ' 134, 225.

מפעילות האגודה נבע מכך שרבים מהפועלים והאוהדים של האגודה היו בעלי השקפת עולם מוסלמית-מסורתית, המנוגדת לאידאולוגיה הקומוניסטית. ככל שהאגודה צברה כוח, היא משכה אליה אישים משכבת הבורגנות העירונית ועסקנים פוליטיים, שמינתו את אופי פעילותה המקצועית ונקטו למעשה עמדה לאומית בדומה לחוגי המנהיגות הפוליטית המסורתית. על רקע זה יש להבין את שיתוף נציגי 'אגודת הפועלים הערבית' בוועד הערבי העליון בהנהגתו של ג'מאל אלחוסייני לתקופה קצרה באביב 1946, והשתתפות מזכירה הכללי סאמי טה בחלקה השני של ועידת לונדון בחורף 1947.

ואולם באביב-קיץ 1947 החלה התקררות ביחסים בין הנהגת האגודה לוועד הערבי העליון, שראשיתה בשיתוף פעולה עם היהודים בשביתת פועלי מחנות הצבא במאי, ושיאה בהחלטה שהתקבלה בכינוס סניפי 'האגודה' בחיפה באוגוסט 1947 להקים מפלגת פועלים פוליטית. במצעה קראה המפלגה למודרניזציה של מוסדות ההנהגה הלאומית, מתחה ביקורת על מבנה הוועד הערבי העליון ועל דרכי פעולתו, ובמצעה המדיני דובר על מדינה 'פלסטינית' של יהודים וערבים, ולא על מדינה 'ערבית' כעמדת הוועד הערבי העליון. אף כי בעקבות לחץ הוועד הערבי העליון נסוגה הנהגת 'האגודה' מניסוחים אלה, תקף עיתונו של המופתי אלוחדה בחריפות את האגודה ומנהיגיה והוקיעם כבוגדים. סירובו של סאמי טה להיענות להזמנת המופתי לבקרו במקום מושבו בקהיר חרץ מן הסתם את דינו למוות. התגובה הציבורית הנסערת על הרצח – כולל שביתה שפרצה בערים שונות ומחאות על הרצח – אילצה את הוועד הערבי העליון לגנות את הרצח, בניגוד למקרים קודמים של חיסול מתנגדים פוליטיים.¹²¹

ארגון 'אלנג'אדה' נוסד בסוף 1945 על ידי עורך דין יפואי כארגון נוער 'בלתי-מפלגתי' שבחטו התקיימה פעילות צבאית-למחצה, ובתוך זמן קצר מנה כמה אלפי חברים בסניפים שונים ברחבי הארץ. פעילותו כללה אימונים בנשק קל על ידי מדריכים ממשוחררי הצבא הבריטי שהצטרפו לשורותיו. אף שבין מנהיגיו היו חוסיינים בולטים, עשתה ההנהגה החוסיינית, למן קיץ 1946, מאמץ שיטתי להשתלט עליו, ובוזז עוררה היא את האופוזיציה להתייצב לצדו דווקא, וממילא הוחרף המאבק על השליטה בארגון. במסגרת הלחץ על הנהגת 'אלנג'אדה' להיענות לדרישותיהם, הקימו החוסיינים ארגון מתחרה בשם 'אלפתווה', והם דחקו בחברי 'אלנג'אדה' לעבור אליו, ניהלו מסע השמצות ואיומים ולא נרתעו גם מחיכוכים אלימים. ביוני 1947 הושג לכאורה הסכם על מיזוג שני הארגונים במסגרת 'ארגון הנוער הערבי', שנועד להיות גרעין לצבא הערבי-הפלסטיני ובראשו הועמד קצין צבא מצרי בדימוס, מחמוד לביב, בעל עבר פרו-גרמני וקשרים הדוקים עם 'האחים המוסלמים'. אלא שלביב גורש מן הארץ על ידי הבריטים לאחר תקופת פעילות קצרה, והוא הותיר מאחוריו גוף מסוכסך שאיחודו היה רופף ביותר. הווארי עצמו, למרות ששילם מס שפתיים בהבעת תמיכה במופתי, הראה מעט מאוד נכונות לפעול תחת מרותו במסגרת החדשה שנכפתה

121. כמו למשל לאחר רצח פוויז אלחוסייני, שאף הוצדק על ידי ג'מאל אלחוסייני. עמנואל קופלביץ, 'חילוף משמרות באגודת הפועלים הערבית', עמ' 50-52, ארכיון השומר הצעיר, גבעת חביבה.

חברה ומוסדות בקרב ערביי פלסטין בתקופת המנדט

עליו. הארגון נותר אפוא ללא מפקד בעל הילה צבאית, ובכך נסתם הגולל על סיכוייו להפוך לגרעין הכוח הערבי המזוין. המבוכה והדמורליזציה בשורות חברי ה'נג'אדה' וה'פותווה' כאחד השתקפה ברמה הנמוכה של התנדבות למסגרות הלחימה הלא-סדירות שבארגון הוחל באוקטובר-נובמבר 1947 בסוריה. במצב זה של ריק פיקודי ומחלוקת על עצם תהליך האיחוד פרצו מעשי האיבה בעקבות החלטת החלוקה של האו"ם, בעוד שהווארי מנסה לארגן מחדש את אנשי 'אלנג'אדה' כגוף עצמאי ובלתי-מפלגתי.¹²²

ניצנים ראשונים של פעילות אסלאמית פוליטית בקרב הערבים הפלסטינים הופיעו במרוצת שנות העשרים בדמות אגודות ומועדונים אסלאמיים מקומיים. הללו ביקשו להעמיק את הדבקות בדת האסלאם ולהופכה מנוף לביסוס המעמד החברתי והפוליטי של אנשי דת ומשפחות בעלות מסורת של הנהגה דתית. בשלהי שנות העשרים הוקמו בערים שונות סניפים של 'אגודת הצעירים המוסלמים' בהשראת ארגון האם במצרים ותוך כדי קשר הדוק עמו. בין מנהיגי האגודה בולט במיוחד שמו של השייח' עז אלדין אלקסאם, שבמחצית הראשונה של שנות השלושים הנהיג בעצמו חבורה מזוינת, שביצעה פעולות טרור נגד יהודים ובריטים במסגרת מלחמת מצווה להגנת האסלאם ושחרור הארץ מידי אויביו הכופרים. ב-1935 יצא אלקסאם בראש אנשיו להרי השומרון כדי לפתוח במלחמת גרילה וזמן קצר לאחר מכן נהרג בעימות עם כוח בריטי. אך פועלו היה לסמל ומופת של הגשמה והקרבה, ושרידי חבורתו היו לגרעין חבורות המורדים הערבים-הפלסטינים בשנות המרד 1936-1939.¹²³

ב-1945 נחנך הסניף הראשון של 'האחים המוסלמים' בירושלים כשלוחה של התנועה במצרים. לא ארכו הימים וסניפים רבים אחרים הוקמו ברוב הערים והכפרים החשובים בארץ, בסיועה של התנועה במצרים ובזכות ויקתה ההדוקה אל המופתי אלחאג' אמין אלחוסייני מאז שנות השלושים. במהלך שנת 1946 ביקרו בארץ אישים בולטים מ'האחים המוסלמים' במצרים, שביקשו לעודד את ההצטרפות לתנועה ולארגן את פעילות הנוער במסגרת צופים (ג'וואלה). התפתחותה המהירה של התנועה מוסברת בכך שאגודות מוסלמיות קיימות כגון 'אנצאר אלפדילה' ו'אלג'מעיה אלאסלאמיה' הכריזו על עצמן כחלק מתנועת האם האסלאמית. ב-1947 היו לתנועה 38 סניפים שמספר חבריהם הרשומים עלה על עשרת-אלפים. אולם בניגוד לעמיתיהם במצרים, ייצגו 'האחים' מקרב ערביי פלסטין בורגנות מסורתית של סוחרים ובעלי קרקעות, עירוניים בדרך כלל, שעסקו בפעילות דתית וחברתית-תרבותית ובטיפוח מנגנוני סעד חומרי ומוסרי לעניים, ליתומים ולנזקקים. חברי האגודה לא בלטו

122. אלחות, אלקיאדאת ואלמואססאת, עמ' 508-513, וכן 'סקירה על הנג'אדה' (ללא תאריך), הארכיון הציוני המרכזי S/25 תיק 9066; מת'יסון (Matheison) לקייבל (Cable) ותזכיר מצורף של משרד המושבות, 3 בדצמבר 1947, PRO, FO371\61894\E11468.

123. פורת, ממחומות למרידה, עמ' 163-171; E. S. Lahman, 'Sheikh `Izz al-Din al-Qassam', in: E. S. Lahman and S. Haim (eds.), *Zionism and Arabism in Palestine and Israel*, London 1982, pp. 54-99.

בפעילות פוליטית, וככל שידוע, עד סוף המנדט גם לא פעלו בשיטתיות כעמיתיהם במצרים להכנת יכולת פעולה אלימה, אף שהיו ידיעות בדבר זריקת פצצות על בתי בושת ביפו.¹²⁴ האופי השמרני של חברי האגודה והדגש בפעילותה על ענייני דת וחברה, אפשר שהיו הגורם לכך שהנוער לא הצטרף אליה והעדיף את ארגוני 'אלנג'אדה' ו'אלפותוה'. עם זאת, גם 'האחים המוסלמים' הושפעו מאווירת החירום הלאומית שאפיינה את שלוש השנים האחרונות של המנדט הבריטי ורבים מחבריהם נטלו חלק במאמצים לגייס כספים למניעת מכירת קרקעות ליהודים וכן באכיפת החרם על המשק היהודי. יש להדגיש כי למרות היקף התנועה ופריסתה ברחבי הארץ, לא מילאו 'האחים המוסלמים' תפקיד במאמץ הצבאי של ערביי פלסטין לקראת המלחמה ובמהלכה של המלחמה שהביאה להתפוררות התנועה כגוף מאורגן.¹²⁵

בין הגופים הוולונטריים שהתפתחו בתקופת המנדט בקרב ערביי פלסטין ראויה לציון גם 'התאחדות הנשים הערביות בפלסטין'. הגופים המקומיים שהיו מסונפים להתאחדות הנשים עסקו בעיקר בקידום מעמד האישה, חינוכה והכשרתה המקצועית, אך לעתים הם נטלו חלק גם בפעולות מחאה פוליטיות והתרמת כספים. ארגוני נשים קמו בירושלים ובשכם עוד בשנות העשרים, אך רק בשנות הארבעים ניכרה פריחה של גופים מסוג זה במרבית הערים, ועניינם המרכזי היה פעילות חברתית בתחומי הסעד, הטיפול ביתומים וכן קידום מעמדה של האישה. מנהיגות הנשים הערביות באו על פי רוב ממשפחות העילית הנוצריות והמוסלמיות בירושלים, יפו, ראמאללה, שכם וחיפה, ובמידה פחותה מאלה בעזה וברמלה. בשלהי תקופת המנדט כבר הקיפו ארגוני הנשים אלפים אחדים של חברות פעילות, שבאו גם ממעמד הביניים העירוני החדש. ביולי 1947 קיימו ארגוני הנשים ועידה ארצית בחסות הוועד הערבי העליון, שנועדה לצרף לפעילות הלאומית בכל הנוגע לחרם והצלת הקרקעות.¹²⁶ התארגנותם ופעילותם של ארגוני הנשים לוותה ברטוריקה חברתית ולאומית, אולם מדי פעם היו בה גם גילויים של שיח פמיניסטי שדיבר על הצורך בקידום מעמד האישה והשכלתה ועל הצורך בשוויון עם הגברים מכיוון שנשים מסוגלות לכול – מהחזקת משק הבית ועד מעורבות בפוליטיקה. אולם גישה זו לוותה באפולוגטיקה רבה, והושם בה דגש על אחריות האישה לבית ולחינוך הילדים.¹²⁷ ארגוני הנשים נתקלו לעתים בהתנגדות מצד 'האחים

Z. Abu-Amr, *Islamic Fundamentalism in the West Bank and Gaza Strip*, Bloomington, 1994, p. 3; ח' לבנברג, "האחים המוסלמים" בארץ-ישראל 1945-1948, עבודת מאסטר שלא פורסמה, אוניברסיטת תל-אביב 1983, עמ' 38-44, 100; ת' מאיר, התעוררות המוסלמים בישראל, גבעת חביבה תשמ"ח, עמ' 28.

125. ראו סקירה משנת 1946, ארכיון השומר הצעיר. ראו גם פרוטוקול מקורי של כינוס 'האחים המוסלמים' בחיפה שעניינו הצלת קרקע, 11 ביולי 1946, ארכיון ה'הגנה' 105/365.

126. ראו למשל דיווחים על הכינוס הארצי של ארגוני הנשים, שהתקיים ב-16 ביולי 1947: אלדפאע, 3 ביולי 1947, אלוחדה, 17 ביולי 1947 וכן דיווח על כנס נשים אחר שהתקיים בחיפה, פלסטין, 6 בדצמבר 1947; אלדפאע, 7 בדצמבר 1947.

127. אלוחדה, 11 בפברואר 1947.

חברה ומוסדות בקרב ערביי פלסטין בתקופת המנדט

המוסלמים'. כך למשל בוטלה, בלחצם, השתתפותן של נשים בהגיגות הולדת הנביא ביפו בפברואר 1946. עם פרוץ מעשי האיבה בעקבות החלטת החלוקה של האו"ם, קיימו ארגוני הנשים קורסים לעזרה ראשונה, ועם התפשטות תופעת הפליטות, הגישו אגודות רבות סעד באספקת מזון, לבוש וסיוע רפואי לנפגעי פעולות האיבה.¹²⁸ ביפו אף קמה קבוצת נשים צעירות לוחמות, ולפי דיווחים שונים הן נטלו חלק פעיל בלחימה, אך נראה שפעילותן הופסקה לאחר פרק זמן קצר.¹²⁹

'מפה' של התפלגות המוסדות והארגונים הפוליטיים והוולונטריים בעיר ערבית בעלת תודעה פוליטית מפותחת כנצרת בראשית 1947 מלמדת על קיום הארגונים הבאים: מפלגות פוליטיות – המפלגה הערבית הפלסטינית והליגה לשחרור לאומי; ארגונים וולונטריים – ועידת הפועלים (השמאל), ארגון הנוער הערבי, האחים המוסלמים; מועדוני נוער ותרבות – המועדון הקתולי, מועדון 'אלנהדה' (התחייה) המועדון הנוצרי, המועדון האורתודוקסי. בנוסף לכל אלה פעל בעיר סניף של 'בית האוצר הערבי'.¹³⁰

זהות ויחסי גומלין: לאומיות ערבית-פלסטינית וזיקה לאסלאם ולערביות

הזהות הפוליטית הקיבוצית של ערביי פלסטין התפתחה תוך כדי תחרות וזיקות גומלין בין זהויות שונות שרווחו בקרב האוכלוסיות הערביות באזור – זהויות אזרחיות-גאוגרפיות, דתיות ואתניות-תרבותיות. כדרך של זהויות לאומיות, זו הפלסטינית הושפעה מנסיבות, צרכים והזדמנויות משתנות, וקיימה יחסי גומלין הדוקים עם תפיסות ותנועות לאומיות בארצות הערביות השכנות. אף שניתן להצביע על ניצנים של פרוטו-לאומיות משלהי המאה התשע-עשרה, בעיקרה היתה הלאומיות הערבית-פלסטינית תוצר מובנה של השלטון הבריטי הקולוניאלי, שקבע גבולות טריטוריאליים חדשים, ואלה קיבלו עם הזמן משמעות של נצחיות וקדושה. רוב החוקרים, בכלל זה גם ערבים-פלסטינים, מאוחדים בדעה שהחל באמצע המאה התשע-עשרה היו אמנם ביטויים לקיומה של תודעת זהות קולקטיבית (תחילה עות'מאנית ואחר כך ערבית) בקרב קבוצות עילית של נכבדי ירושלים ושכם, אבל היה זה מפעל ההתיישבות הציוני שהחל בשנות השמונים של המאה התשע-עשרה נתפס כסכנה פוליטית, תרבותית וכלכלית, והוא שהשפיע יותר מכול על התפתחותו של פטריוטיזם ייחודי לערביי הארץ.¹³¹ התגבשות תכניה וכלי פעולתה של התנועה הלאומית הפלסטינית

128. ראו דברי הערכה של עבד אלקאדר אלחסיני, אלדפאע, 25 במרס 1948.

129. אלמצרי, אלדפאע, 7 באפריל 1948.

130. אלאתחאד, 2 באפריל, 1947.

131. ראו למשל פורת, צמיחת התנועה הלאומית, עמ' 30-50; Kayyali, *Palestine: A Modern History*, pp. 16-20; R. Khalidi, *Palestinian Identity: The Construction of Modern National Consciousness*, New York 1997, Ch. 2; מוסלח, שורשי הלאומיות הפלסטינית, עמ' 47-87. גישה 'רדיקלית' יותר, שלפיה החלו תהליכי התגבשות זהות וקהילה ייחודית ערבית-פלסטינית עוד באמצע שנות ה-30 של המאה התשע-עשרה מוצגת בספרם של קימרילינג ומיגדל, פלסטינים, עמ' 6-14.

עוצבו וחושלו על ידי המאבק הנמשך בתנועה הציונית ובמפעל העלייה וההתיישבות, ובלעדיהם אין אפשרות לתאר או להסביר את צמיחתה של התנועה הלאומית הערבית הפלסטינית. ועם זאת, חשוב להדגיש כי ההקשר שהתפתחה בו לאומיות זו היה בעיקרו הקשר לאומי-ערבי, הן בתכניו הרעיוניים הן בתכני הפעולה הפוליטיים שלו.¹³²

אף כי גילויים של התנגדות פוליטית להתיישבות הציונית ניכרו מסוף המאה התשע-עשרה, הנה רק לאחר כיבוש הארץ על ידי הבריטים ופרסום הצהרת בלפור החלה ההתנגדות הערבית למפעל הציוני לקבל צביון של אתוס מכונן ובסיס להיווצרות תודעה פוליטית קיבוצית חוצת גבולות – הגבולות שבין המקומי לעולם שמחוצה לו, בין העיר לכפר, בין בדווים לפלאחים ולעירוניים, בין מוסלמים לנוצרים, ובין משכילים לחסרי השכלה. ההתנגדות למפעל הציוני שימשה כוח מניע עיקרי בהתארגנותה הפוליטית של העילית הערבית העירונית ובגיבושה, לראשונה בתולדותיה, של אידאולוגיה לאומית ייחודית. מראשית דרכה הגדירה ההנהגה הפוליטית הפלסטינית את יעדיה במונחים שליליים בעיקרם, של התנגדות עקרונית למשטר המנדט בשל מחויבותו לפיתוח הבית הלאומי היהודי. התנגדות זו כוונה בראש ובראשונה אל המדיניות הציונית של הממשלה וביטוייה המעשיים – עלייה והתיישבות יהודית – אם כי לוותה גם בתביעה להקמת שלטון לאומי המבוסס על הרוב הערבי.¹³³

המפעל הציוני אכן הציג איום של ממש, כלכלי, תרבותי ומדיני, על מרבית שדרות הציבור הערבי-הפלסטיני, ואך טבעי שהיה למנוף העיקרי של גיוס לגיטימציה ותמיכה פוליטית בידי עילית הנכבדים ונציגי האינטליגנציה, שהנוצרים מילאו בה תפקיד מרכזי. החשש מפני שלילת מקורות מחייתו וארצו הפכה את הציבור הערבי נוח לאותם מסרים של תעמולה והסתה נגד הממשלה, שבאו מן הערים. מאפייני ארגונה ופעילותה של התנועה הציונית הציגו קודם כול איום על האוכלוסייה העירונית – הסוחרים, בעלי המלאכה והעובדים-המהגרים מן הכפר. אלה לא חדלו להתלונן על התחרות היהודית, על עליית יוקר המחיה ומדיניות ההעדפה של עבודה יהודית במפעלים יהודיים ובחברות ממשלתיות.¹³⁴

בחינה ביקורתית של המנהיגות, הארגון, המוסדות ויכולת הגיוס של התנועה הלאומית הפלסטינית בתקופת המנדט מדגישה את אופיה האמורפי כקהילה לאומית מפוצלת אופקית ואנכית ונעדרת מרכז פוליטי אפקטיבי. בפרקי זמן מסוימים של התפרצויות אלימות או של חרם כלכלי על היישוב היהודי, נדמה היה שקהילה לאומית פלסטינית אכן קיימת, אך זו לא היתה אלא אשליה שיצרה העילית הערבית-הפלסטינית. ההתנגדות למפעל הציוני איחדה לכאורה את הקהילה הלאומית הפלסטינית, אך אחדות זו התקיימה במישור הרעיוני והרטורי יותר מאשר במישור המעשי. כך למשל מנהיגי ציבור בעלי עמדה לאומית (עווני עבד אלהאדי, מוסא עלמי), ואף כמה מחברי הוועד הפועל הערבי (מוסא כאום אלחוסייני וג'מאל

132. מוסלה, שורשי הלאומיות הפלסטינית, עמ' 87.

133. דיון מפורט במרכיבים הרעיוניים של הלאומיות הפלסטינית מראשיתה, ראו פורת, צמיחת התנועה הלאומית, עמ' 39-63.

134. כיאלי, היסטוריה מודרנית של פלשתיין, עמ' 54-56, 107-109, 157-159.

חברה ומוסדות בקרב ערביי פלסטין בתקופת המנדט

אלחוסייני, מכרו קרקעות או תיווכו במכירתן ליהודים, תוך שהם נושאים את דגל הלאומיות הערבית-פלסטינית, והדבר לא נעלם מעיני העיתונות והציבור. קבוצות העילית העירוניות גילו חוסר מעש בולט בכל הנוגע למצוקותיהם הכלכליות של הפועלים והפלאחים, אם משום העיסוק הקבוע בסכנה הציונית ואם, מה שנראה משכנע יותר, משום השעיים החברתיים, הכלכליים והתרבותיים בין שתי האוכלוסיות. הערבים הרבו להתלונן על מדיניות הממשלה כלפי המשק הערבי, ובעניין זה בלט היעדרה של רשות ייצוגית ערבית המקיימת מגע שוטף עם מקבלי החלטות, כמו שנעשה בידי מנהיגי הסוכנות היהודית, נציגי הרשמיים של התנועה הציונית. אשר על כן, במגעים שקיימו מנהיגי הציבור הערבי עם הרשויות, הם נאלצו להסתפק במושלי המחוזות או בפקידי המכס והאוצר, מטעמים.¹³⁵

מעצבי הלאומיות הערבית-פלסטינית התאמצו ליצור מוטיבים לאומיים, חברתיים, היסטוריים ותרבותיים של זהות פלסטינית ייחודית, אך הם לא יכלו לשנות את העובדה שהיתה זו חברה אגררית ומסורתית ברובה, ומפוצלת מבחינה חברתית וגאוגרפית. האחראים ליצירת אותם מוטיבים באו בעצמם מתוך עילית עירונית קטנה של אינטלקטואלים ובעלי מקצועות חופשיים מן המעמד הבינוני. הם ביטאו אמנם תחושה אותנטית של לאומיות ייחודית, אבל הם התעלמו מהחולשות ההתנהגותיות והמבניות החמורות של החברה שביקשו להנהיג, או שלא היו מודעים להן. ההסבר לפופולריות הרבה כל כך של המופתי אלחאג'אמי והמועצה המוסלמית העליונה שבראשה עמד בקרב האוכלוסייה הכפרית נעוץ במסריהם האסלאמיים, שהיו מרכיב אורגני בתפיסת הזהות של מרבית הציבור הערבי הפלסטיני.¹³⁶ גם במובן זה בלט השוני בין ערביי פלסטין לתנועות הלאומיות בארצות הערביות השכנות. ההנהגה הערבית-פלסטינית אולי היתה מסוגלת לגייס את קהילתה במידה סבירה של יעילות נגד השלטון הבריטי הזר ולמען המאבק לעצמאות, אולם ההתמודדות עם היישוב היהודי והתנועה הציונית חייבו אסטרטגיה אחרת, שנגדה את האינטרסים החברתיים-כלכליים של שכבת הנכבדים והיתה עלולה להרוס את מערכת יחסי החסות שעליה התבסס כוחם.¹³⁷ כבר הוזכר שהרעיון הלאומי של 'פלסטין ערבית' חדר גם אל הסקטור הכפרי וכי האיום הציוני הובן בעיקר בהקשרו הגאוגרפי והדתי-תרבותי. אולם מושג הזהות הלאומית נותר מעורפל ומשני לזהות המקומית והאזורית ולקשרי השארות של בן הכפר. תפיסה מקומית-משפחתית זו והבנת מושג הלאומיות בהקשר דתי-תרבותי השתקפו היטב בכישלון מאמצי הגיוס והארגון, ובהתנהגות האטומיסטית של האוכלוסייה במלחמת 1948, שמרביתה פעלה בה על פי צרכים אישיים ומשפחתיים, ולכל היותר על יסוד המסגרת הכפרית,¹³⁸ אף שבאותה

135. סיקאלי, חיפה, עמ' 116, 155-156, 223.

136. כמאל מ' ח'לה, פלשתיין ואלאנתדאב אלבריטאני, 1922-1929, בירות 1974, עמ' 302-303; פורת, ממהומות למרידה, עמ' 54; אלחות, אלקיאדאת ואלמואסס, עמ' 222-228.

G. Shafir, *Land, Labor and the Origins of the Israeli-Palestinian Conflict 1882-1914*, 137, 207-208, pp. 1989, Cambridge; ושיין, הערבים בארץ-ישראל, עמ' 21, 146.

138. עארף אלעארף, אלנכבה: נכבת בית אלמקדס ואלפרדוס אלמפקור, צידון 1956, עמ' 172.

השעה נדרשה התארגנות על בסיס פוליטי ורעיוני, בלי קשר למקום המגורים או לקבוצת השארות. אכן, מודעת ככל שתהיה לנחיצותם של מוסדות לאומיים, גם החברה הערבית העירונית לא יכלה לבטוח במוסדות שקיומם לגביה היה מופשט לחלוטין או נעדר משמעות שמקנה ניסיון ממושך של פעולה קיבוצית באמצעות גופים מוסכמים. את מרותם של מוסדות כאלה, שלא הוכיחו יכולת פעולה נעדרת פניות, היא לא יכלה לקבל. שלוש השנים האחרונות של תקופת המנדט הקרינו פיצול חברתי-פוליטי חריף, מתח בין מוקדי כוח מקומיים וכלי-ארציים, וסכסוך מתמשך בין אישים וקבוצות על עמדות כוח ומנהיגות שהותיר חלל סמכותי חמור ברמת ההנהגה הלאומית. כל אלה הוחרפו עקב אוירת הטרור והשימוש לרעה בכוח שנעשה בידי ההנהגה החוסיינית, דבר שהעמיק את המבוכה והיעדר כיוון פעולה מעשי, שהלכו והתחווירו במהלך החודשים הראשונים למלחמת האזרחים.

מנהיגי התנועה הלאומית הפלסטינית ראו את עצמם חלק בלתי-נפרד מן העילית החברתית-פוליטית ומהתנועה הלאומית הפן-ערבית בארצות הסהר הפורה, וקיימו קשר הדוק עם מרכזיה בסוריה, עיראק ולבנון, ומתחילת שנות השלושים, גם במצרים. לפיכך היה זה אך טבעי שחולשת המרכז הפוליטי של ערביי פלסטין אל מול המדיניות הציונית של ממשלת המנדט עודדה פנייה למרכזים פוליטיים ודתיים מחוץ לגבולות הארץ לשם גיוס תמיכה חומרית ומדינית במאבקם. מאמץ הגיוס הזה כוון אל הממשלות הלאומיות שקמו במדינות השכנות וכן אל גופים ציבוריים לא רשמיים וחוף-ממסדיים אופוזיציוניים, תוך פנייה לרגש ההזדהות הדתי-לאומי. יעילותו של מאמץ זה ניכרה בד בבד עם התגבשות הדוקטרינה הלאומית הפן-ערבית. זו חדרה לשדרות ציבוריות רחבות בין שתי מלחמות העולם, הודות להתפשטות ההשכלה והתפתחות התקשורת הכתובה, ו'בעיית פלסטין' תפסה בה מקום מרכזי. דחיפה מכרעת לתהליך זה תרם העניין הגובר שגילו בסכסוך קבוצות העילית הפוליטיות בארצות הערביות השכנות. הן ראו בו מנוף לקידום מעמדם הביתי ותכניותיהם להגמוניה אזורית, תכניות שנעשו ממשיות יותר ויותר למן המחצית השנייה של שנות השלושים, שבהן גדל מרחב הפעולה של מדינות 'הסהר הפורה' ומצרים עקב העצמאות המדינית שהשיגו.

מאמץ הגיוס של מדינות ערביות מוסלמיות לתמיכה בערביי פלסטין, שהיה מזוהה מראשית שנות העשרים עם האג' אמין אלחוסייני, קיבל משנה תוקף משעה שגרעין ההנהגה הלאומית בראשות החוסיינים, ובכלל זה האג' אמין עצמו, נאלצו לצאת מגבולות הארץ ולפעול ממדינות ערב. אך אם עד סוף שנות השלושים נתפסה ההנהגה הערבית-הפלסטינית כבעלת הסמכות לפסוק בעניינה הלאומי, הנה עם הקמת הליגה הערבית ולנוכח החולשה הפוליטית של ערביי פלסטין, נטלו ממשלות ערב, לכאורה באורח קיבוצי, את רסן קבלת ההחלטות בעניין פלסטין, תוך כדי מחלוקת הולכת ומחריפה עם ההנהגה הערבית-הפלסטינית. במונחים מבניים: בהיעדרו של מרכז פוליטי עצמאי השואב את סמכותו, את אמצעי הפעולה שלו ואת מעמדו הלגיטימי מן הקהילה שלו עצמו, מילאו הממשלות הערביות את מקומו, תוך שהן דוחקות את ההנהגה הערבית-הפלסטינית לשוליים.

הציפייה שמעורבותן של הממשלות הערביות תגדיל את משאבי המאבק ביישוב היהודי

חברה ומוסדות בקרב ערביי פלסטין בתקופת המנדט

ובתנועה הציונית, היא שהזינה מן הסתם את עמדתה הלא־מתפשרת של ההנהגה הערבית־ הפלסטינית בעניין חלוקת הארץ עד פרוץ המלחמה ובמהלכה. ואולם, לאמתו של דבר גרמה מעורבותן של הממשלות הערביות בשאלת פלסטין לדחיקתה הצדה של ההנהגה הערבית־ פלסטינית ולהטבעת העניין הפלסטיני בים של ניגודי אינטרסים ויריבויות בין־ערביות, שהגיעו לשיאם במהלכים המדיניים והצבאיים שננקטו לקראת מלחמת 1948 ובמהלכה. הביטוי המעשי של מעורבות זו היה שיגור כוחות של מתנדבים ערבים להגנתה במלחמת האזרחים, בניגוד לדעת המנהיגות החוסיינית ולמרות התנגדותה הפומבית. השלכות הדבר על החברה הערבית־הפלסטינית היו קשות במיוחד, בבחינת קו שבר נוסף לשעמים החברתיים־ פוליטיים המקומיים. משמעות חריפות במיוחד היו לנוכחות המתנדבים הזרים בארץ, החל בינואר 1948, על חיי הערבים בערים המעורבות כיפו, חיפה, טבריה וצפת ועל יכולת עמידתם במלחמה.¹³⁹

מנהיגות ומוסדות במבחן סיום המנדט

החלטת בריטניה לסיים את המנדט ולפנות את כוחותיה ואת המנהל האזרחי שלה מן הארץ, העמידה את הפלסטינים בנחיתות קשה לעומת היישוב היהודי. היישוב היהודי היה מאורגן בדפוסים של מדינה־בדרך וקיים למן שנות העשרים הראשונות אוטונומיה רחבה בתחומים אזרחיים וצבאיים ורמת מיסוד פוליטית גבוהה, ולעת הזאת – ערב החלטת האו"ם על חלוקת הארץ – הפלסטינים לא היו מוכנים ליטול על עצמם את האחריות המנהלית לשטחים שפינו הבריטים, בעיקר אלה שנמצאו באזורים מעורבים או בתחומי המדינה היהודית לפי תכנית החלוקה של האו"ם. הפער בין שתי הקהילות ברמת המיסוד הפוליטי וביכולת הפעולה הקיבוצית בא לידי ביטוי בכל חריפותו מדצמבר 1947, כאשר החלו הבריטים לפנות אזורים יהודיים וערביים הומוגניים ומסרו את ענייני הביטחון השוטף בידי כל אחת מהקהילות באזוריה היא.

בהיעדר מוסדות מרכזיים מוכרים ובלא ניסיון בממשל עצמי, החריף הקושי להחליף את מנגנוני ממשלת המנדט בכל הנוגע לנטילת הסמכויות והנכסים הממשלתיים וקיום השירותים החיוניים כמו ביטחון, בריאות, חינוך, סעד, תחבורה, אספקת מזון, דלק, חשמל ומים. הקושי החריף עוד יותר עקב ההסלמה במעשי האיבה שליוו את הפינוי הבריטי והפכו למלחמת אזרחים כוללת. הדבר מצא את ביטויו בתופעות של מעשי אלימות, שוד וביזה בתוך הקהילה הערבית עצמה, שהלכו ורבו ככל שנחלשה נחישות הממשל המנדטורי להפעיל את סמכותו וכוחו במהלך הפינוי. אמנם, גם בסקטור היהודי רווחו מעשים כאלה, אך כאן הופעלה סמכות ה'הגנה' כדי לשים לכך קץ, בעוד שבמחנה הערבי לא היה בנמצא גוף ביצוע

139. סוגיה זו נדונה במאמרי 'הערבים הפלסטינים במלחמת 1948', בתוך: מעוז וקדר (עורכים), התנועה הלאומית הפלסטינית, עמ' 152-160.

אפקטיבי שכזה.¹⁴⁰ על כל אלה נוספו דלילות המשאבים הפיננסיים שעמדו לרשות הוועד הערבי העליון וגישתו הסייעתית הצרה, שהשתקפה בחלוקת הנשק שרכש בין תומכיו המסורתיים, ובעיקר באזור ירושלים, בין ביר-זית וצוריה.¹⁴¹ קשה להמעיט באחריותה של המנהיגות הלאומית הירושלמית למצב עניינים זה, שהוחרף על ידי ישיבתם מאונס של כמה מן הבולטים במנהיגות החוסיינית, ובראשה המופתי. בקשתו של המופתי מהוועדה המדינית של הליגה הערבית בפברואר 1948 להקים ממשלה זמנית ערבית-פלסטינית אמנם נדחתה, אך גם לו הוקמה, ספק אם היה ביכולתה להביא לשינוי מהותי בארגון האוכלוסייה הפלסטינית בשלב זה שבו כבר יצאו מן הארץ עשרות אלפים מבני משפחות הנכבדים והעילית העירונית. מכל מקום, חששותיו של המופתי שמא בהיעדרו יוצר מרכז כוח פוליטי מתחרה לו, חשדנותו גם כלפי שותפיו הקרובים ונטייתו לריכוזיות קיצונית, כל אלה יצרו חלל שמכותי ומוסדי בקרב האוכלוסייה הערבית-הפלסטינית. תיאור ביקורתי קולע למצב אנומלי זה נתן הקונסול המצרי בירושלים באותם ימים, פראג' טאיע:

ביולי 1947 שהו בפלסטין רק שלושה מחברי 'הוועד הערבי העליון' ולאחר זמן קצר נותרו רק שניים. הביקור בבניין 'הוועד הערבי העליון' השאיר בי דיכאון בשל השימומון ששרר בו. שלושה-ארבעה פקידים חסרי מעש, שני חברי 'הוועד הערבי העליון' שנותרו בירושלים, אחמד חלמי וחוסין פח'רי אלח'אלדי היו חסרי שמכות וקשישים. לא היו בידם כספים לצרכים חיוניים והם לא ידעו דבר על נשק ששלח המופתי ללוחמים. בכל דבר קטן נאלצו לפנות למופתי בקהיר ... מעט הנשק שנקנה ונמסר לגורמים מפוקפקים הוא המעט החיובי שעשה 'הוועד הערבי העליון'.¹⁴²

הפיצול המקומי והאזורי לא פג לא ערב פרוץ מעשי האיבה ואף לא במהלכם. מנהיגי האופוזיציה פעלו בחשאי אצל ראשי ממשלות ערב כדי שלא יתנו בידי המופתי כספים ונשק, שמא יפנה אותם נגד מתנגדיו הפוליטיים, ובו בזמן נמנעו מלסייע בגיוס מתנדבים צעירים לשורות הכוחות הלא-סדירים שהתארגנו בסוריה. המופתי, מצדו, נמנע משיגור נשק וכספים למתנגדיו המסורתיים בחיפה, שכם וחברון. תהום העוינות בין המופתי למתנגדיו השתקפה היטב גם בחוסר ההתלהבות של האוכלוסייה העירונית האמידה לתרום מכיסה ל'בית האוצר הערבי' בחודשי הקיץ והסתיו של 1947 ואף לאחר שפרצו מעשי האיבה. עקב כך נקט הוועד הערבי העליון בשיטות של לחץ ואיומים כלפי תורמים-בכוח, ואלה רק

140. ראו למשל מכתב מבן-גוריון לרמטכ"ל ה'הגנה' בעניין זה, 27 בפברואר, 1948, ארכיון צה"ל 481/1949 תיק 53. מן הצד שכנגד, ראו מכתב משותף לאגודות האסלאמית והנוצרית בחיפה 'לכל המעוניין', 2 בנובמבר 1947, ארכיון צה"ל חטיבה 1/57 תיק 546; מכתב מחאג' אמין אלחוסייני לוועדה הלאומית בחיפה, 12 בפברואר 1948, שם, תיק 20.

141. D. Peretz, 'Palestinian Social Stratification: The Political Implications', *Journal of Palestine Studies*, 73 (1977), p. 56

142. אחמד פראג' אלטאיע, צפחאת מטייה ען פלשתין (ללא מקום ושנת הוצאה), עמ' 65-66. רושם דומה קיים גם אצל סכאכני, כזה אני רבותי, עמ' 228-232.

חברה ומוסדות בקרב ערביי פלסטין בתקופת המנדט

הגבירו את הניכור כלפיו בקרב בעלי האמצעים, רובם ככולם עירוניים שמעולם לא היו חסידים נלהבים של המופתי.¹⁴³

חולשת הארגון הלאומי של ערביי פלסטין בהקשר החברתי-פוליטי השתקפה בכל חריפותה בקשיים ובכשלים שאפיינו את הקמתו ופעילותו של 'הוועדות הלאומיות'. באוקטובר 1947, בעקבות הודעתה של ממשלת בריטניה על כוונתה לסיים את המנדט ולהוציא את כוחותיה ואת המנהל שלה מהארץ, הפכה האפשרות של התנגשות אלימה עם היהודים לעניין ראלי. אז החליט הוועד הערבי העליון לכונן 'ועדות לאומיות' מקומיות בערים ובכפרים הערביים, ועדות שיפעלו בשמו וינהלו את החיים האזרחיים והצבאיים של האוכלוסייה הערבית. הוועדה הלאומית המקומית נועדה לשמש 'שלוחה של הוועד הערבי העליון', ומכאן שניתנו בידיה סמכויות ניהול ושליטה באמצעים כספיים וצבאיים, וכן הטלת מסים ותפקידים בתחום שיפוט, סמכויות שעלו על אלה שבידי הרשות העירונית הרשמית.¹⁴⁴

באימוץ הרעיון של 'ועדות לאומיות' - שקמו באורה ספונטני עם פרוץ המרד הערבי ב-1936 - היה מן הסמלי: הן סימלו געגועים לתקופת המרד, לעממיות ולממשל עצמי. ואולם, עד כמה היה מצב הארגון הלאומי הערבי-פלסטיני כבי רע תעיד העובדה שהמאמץ לכונן ועדות לאומיות בערים וביישובים הערביים הגדולים החל רק זמן קצר לפני החלטת העצרת הכללית של האו"ם על חלוקת הארץ, למרות הדיבורים הרמים על מאבק עד חרמה בכל ניסיון לחלק את הארץ ולהקים בה מדינה יהודית. ביטוי מובהק לתוצאות הדלות של מאמצים אלה אפשר לראות בעובדה שערב פרוץ מעשי האיבה הושלמה הקמתן של שלוש ועדות לאומיות בלבד מתוך 24 הוועדות שהוועד הערבי העליון החליט והנחה להקים חודשים אחדים קודם לכן, דבר שהחמיר את קשייהן והבליט את אולת ידן. גם בערים המעורבות, שבהן נודעה חשיבות עליונה לארגון יעיל של מאמץ המלחמה הערבי, הוסיפה הקמת הוועדות הלאומיות להתנהל באטיות עקב מחלוקות ומאבקי כוח בין נכבדים ומרכיבים חברתיים אחרים. רק בסוף ינואר הוקמה הוועדה בירושלים, ואילו בטבריה לא פעלה ועדה לאומית עד תחילת מרס 1948.¹⁴⁵

143. דוח מודיעין, 13 בנובמבר 1947, הארכיון הציוני המרכזי S/25 תיק 9068; מד'כראת טה אלהאשמי, ב: 1942-1955, בירות 1978, עמ' 156-158, 173; ח'יריה קאסמיה (עורכת), פלסטין פי מד'כראת אלקאוקגי, 1936-1948, בירות 1975, עמ' 130-131. עזת דרווה, חול אלחרכה אלערכיה אלחדית'ה, צידון 1950, עמ' 104; עזת טנוס, מנהל 'בית האוצר הערבי' לרג'אי אלחוסייני, ראש מחלקת האוצר בוע"ע, בקהיר, המכיל דוח כספי לחודשים דצמבר 1947 וינואר 1948, ארכיון המדינה חטיבה 65/5 תיק 656. נתונים זהים על הכספים שנאספו, ראו אצל סעיד חמוד, 'אלג'באיה אלפלסטיניה: תאריח' ותחליל', שאון פלסטיניה, 6 (ינואר 1972), עמ' 127-135, החולק שבחים להישגי גיוס הכספים ולעובדה שלא התגלה אף מקרה של גנבה או שימוש לרעה בכספים.

144. ראו למשל 'תקנון הקמתו וניהולו של הוועדות הלאומיות', מצורף למכתב ממועד הוע"ע ביפו בעניין סמכויות הוועדה הלאומית, 14 בדצמבר 1947, ארכיון המדינה פ412/3847.

145. מזכיר הוועדה הלאומית בירושלים לחאג' אמין אלחוסייני, 5 במרס 1948, ארכיון המדינה חטיבה 65/5 תיק 2613; סגן יושב-ראש הוועדה בטבריה לחאג' אמין אלחוסייני, 8 במרס 1948, שם.

הקשיים והעיכובים שחלו בהקמת הוועדות, למרות החרפת מעשי האיבה, נתקלו בקשיים רבים בשל בקיעים אנכיים (ניגודים בין הוועד הערבי העליון ובין מנהיגים מקומיים) ואופקיים (בין קבוצות וגופים מקומיים) בחברה הערבית. הקשיים בהקמת הוועדות הלאומיות שיקפו תחרות על משאבים חומריים ועל הכוח והיוקרה הכרוכים בשליטה בהם, והם הוחרפו מן הסתם בשל יריבויות וסכסוכים מקומיים על רקע אישי ומשפחתי או על רקע פער של דורות. הרכבת הוועדות הלאומיות נעשתה אפוא נושא למאבק מקומי חברתי ופוליטי בערים ובעיירות רבות, אם לא במרביתן. התכתובת הרבה שניהל משרד הוועד הערבי העליון בירושלים עם הוועדות הלאומיות ומוסדות ציבוריים ערביים אחרים משקפת בעליל חלל סמכותי חמור, פיצול סיעתי וגישה סקטוריאלית. אכן, הצורך הדחוף בפעולה וולונטרית קיבוצית למען הכלל, תוך כדי קבלת מרות מרכזית, לא היה בו די כדי למוסס יריבויות ולאחד מאמצים, כל שכן בהיעדר מסורת של סמכות אוטונומית ובלא ניסיון בפעולה קיבוצית אורחית וצבאית. ביסוד המקרים המעטים הידועים שהצליחה בהם פעולת הוועדה הלאומית עמדה בדרך כלל מנהיגות מקומית דומיננטית בעלת יזמה ואמצעים עצמיים, כמו בעיר לוד.¹⁴⁶

מתוך מסמכי הוועד הערבי העליון עולה תסכולם של חוגים רחבים בקרב בני המעמד הבינוני החדש, ובהם משכילים צעירים, סוחרים, מנהיגי ארגוני נוער ומועדונים חברתיים, על רקע חוסר הניעות החברתית-פוליטית וההתעלמות השיטתית של הנהגות הנכבדים מהארגונים הוולונטריים והגופים הפוליטיים שקמו בשנות הארבעים. התלונות והמחאות שהופנו אל הוועד הערבי העליון עסקו בהליך הרכבתן הלא תקין של הוועדות הלאומיות, באימתן ייצוג לסקטורים חשובים באוכלוסייה המקומית, בליקויים בתפקודן של הוועדות בתחום הצבאי והאזרחי, ובבקשות להתערבות גורם מוסמך או מינוי מפקד צבאי חיצוני.¹⁴⁷

הוועד הערבי העליון היה אמור להעביר כספים לוועדות הלאומיות למימון שכר פקידים ופעולות, אך לעתים חרגו הוועדות מהנהיותו בכל הנוגע לתשלום שכר או שחרגו מגבולות המשאבים שעמדו לרשותן, ועל כן פנו אליו בבקשה שיכסה את חובותיהן הכספיים או ימלא

146. על הקמת הוועדה הלאומית בלוד, ראו: אסביר מונייר, אללד פי עהדי אלאנתדאב ואלחתלאל, בירות 1998, עמ' 49-52. על פעילותה הצבאית והאזרחית, ראו שם, עמ' 52-80.

147. ארכיון המדינה תיק פ/3300/397: ראו במיוחד פטיציה חתומה בידי יותר מ-30 'צעירי העיר באר שבע' המתלוננת על חוסר מעש של הוועדה הלאומית למרות גביית המסים הכבדה 'מן החי והמת', 10 באפריל 1948, שם; מכתב תלונה מאגודת הפועלים בטול-כרם ותביעה לשיתוף נציגה בוועדה הלאומית המקומית, 18 בדצמבר 1948, ומכתב הוועד לווועדה הלאומית בטול-כרם באותו עניין, 28 בדצמבר 1948, שם וכן תשובתו השלילית של הוועד בקהיר על בקשת אגודת הפועלים, 1 במרס 1948, שם; מברקי 'צעירי בית שאן' למוכירות הוועד בירושלים, 25 בדצמבר 1947, 19 בינואר 1948, ארכיון המדינה פ/1489/346; אלעארף, אלנכבה, חלק א עמ' 226-227.

148. מרבית ההתכתבות בנושא זה נמצאת בארכיון המדינה פ/3300/397. ראו למשל מכתב הוועדה הלאומית בירושלים למופתי, 5 במרס 1948, שם; מכתב הוועדה הלאומית בבית לחם לוועד הערבי העליון בירושלים, 13 במרס 1948, שם; מכתב ממזכיר הוועד הערבי העליון לוועדה הלאומית בצמח, המבקש להקפיד על התקנון ולהימנע מחריגות כספיות וארגוניות, 8 באפריל 1948, שם. ראו מכתב מהוועד הערבי העליון בירושלים למשרד בקהיר בעניין פניית ארגון הנוער הערבי ביפו בבקשה למענק כספי, 21 במרס 1948, שם.

חברה ומוסדות בקרב ערביי פלסטין בתקופת המנדט

התחייבויות שהן קיבלו עליהן מעבר למה שהוא עצמו קבע. הפניות לסיוע כספי באו גם מגופים שמלכתחילה לא נועדו לקבל מימון.¹⁴⁸

הוועד הערבי העליון, אם בשל ריחוקו של המופתי וחולשת סמכות חבריו המעטים שנתרו בירושלים, אם משום מגבלות התקציב שעמד לרשותו, התקשה להשתלט על מכול הדרישות הכספיות, התלונות והחיכוכים שליוו את הקמת הוועדות הלאומיות. גם כשהתערב בסכסוך מקומי, התבררה השפעתו כמוגבלת וזמנית בלבד.¹⁴⁹ אכן, למרות המאמץ להקנות לוועדות הלאומיות אופי מוסדי מוגדר, עם תקנון יסוד כתוב ומחייב, היה ביצועו לקוי בשל היעדר תנאים מוקדמים הכרחיים להצלחת ארגון וולונטרי, קרי קיום הסכמה רחבה על מטרות ואמצעים בקרב הקהילה ונכונות לקבל את הכרעות המוסד מתוך שכנוע בנחיצותו או מתוך הכרה בתועלתו המעשית.

משקמו ועדות כאלה, הן היו השתקפות נאמנה של הפוליטיקה המשפחתית-סיעתית המסורתית, הנשלטת בידי מאבקי כוח ויוקרה. אשר על כן נטו הוועדות לנצל את הסמכות שניתנה בידיהן להפקת רווחים חומריים אישיים, בין השאר על ידי גביית כספים תמורת אישור לעזוב את מקום היישוב.¹⁵⁰ ביפו למשל התקיימו כמה קבוצות מיליציה מקומיות, שהתחרו זו בזו ופעלו בחוסר תיאום, ובד בבד עמן פעל שם הממונה על האזור מטעם המופתי, שחתר בהתמדה תחת מפקדי העיר השונים שמונו מטעם מפקדת 'צבא ההצלה' בדמשק. בטבריה התברר שהקמת הוועדה הלאומית לא פתרה את החיכוכים המשפחתיים ולפיכך היתה קצרת ימים ולא יעילה.¹⁵¹ הוועדות לא קיימו ביניהן קשרי תיאום וזיקה אופקיים והקשר היחיד ביניהן היה כנראה אנכי, כלומר דרך המופתי, אף שגם זה היה רופף ולוקה בהיעדר שליטה. במקרה של חיפה ויפו שררו חילוקי דעות קשים בין המופתי ונאמניו לבין ההנהגה המקומית בכל הנוגע למעורבות במעשי האיבה, והיתה לדבר השפעה על מידת הסיוע שנתן הוועד הערבי העליון. לפיכך רווחה תופעה של פנייה מצד ראשי ערים וועדות

149. ראו מכתב ממוכיר הוועד הערבי העליון בירושלים (הסין פח'רי אלחאלדי) למשרד הוועד הערבי העליון בקהיר, 25 בפברואר 1948, ארכיון המדינה פ/3300/397, בדבר המצב הכללי - החיכוכים והתלונות הכרוכים בעבודת הוועדות הלאומיות - ובקשה להתערב כדי לשים לכך קץ.

150. ראו למשל מכתב תלונה חריף משלושה מנכבדי רמלה למוכיר הוועד הערבי העליון בירושלים, 21 באפריל 1948, ארכיון צה"ל חטיבה 1/57 תיק 560.

151. 'במחנה הערבי', דוח האגף הערבי במחלקה המדינית של הסוכנות היהודית, 14 בדצמבר 1947, הארכיון הציוני המרכזי S25/4066; 'פ' לששון', 18 בינואר 1948, שם S25/3569; פרטיכל 'ישיבה בענייני שם' [משמע ערבים], 1 בפברואר 1948, עמ' 38, 40, ארכיון הקיבוץ המאוחד, יד טבנקין; 'במחנה הערבי', 14 בדצמבר 1947, הארכיון הציוני המרכזי S25/9046; דוח מודיעין של חטיבת גולני על כיבוש טבריה, (?) אפריל 1948, ארכיון צה"ל 128/1951 תיק 18.

152. אלחצרי (עורך), מדר'כראת טה אלהאשמי (לעיל, הערה 143) עמ' 198-200; דוח מודיעין, 19 בינואר 1948, הארכיון הציוני המרכזי S/25 תיק 3569; חוזר מתאג' אמין אלחוסייני לוועדה הלאומית בחיפה, 29 בינואר 1948, ארכיון צה"ל חטיבה 1/57 תיק 20, המבקש שכל התקשרות עם הליגה הערבית או משולות ערביות תיעשה רק באמצעות הוועד הערבי העליון בקהיר.

לאומיות לממשלות ערב ולמנגנוני הליגה הערבית, 'מעל לראשו' של המופתי, בבקשות סיוע או בתלונות עליו.¹⁵²

הצבת כוחות מתנדבים ערבים זרים בערים, בעיקר באלה המעורבות, התבררה לעתים קרובות כאסון לאוכלוסייה הערבית-הפלסטינית. מכיוון שאוכלוסייה זו לא הצליחה לגייס מתוכה את הכוחות הדרושים להגנתה, היה צורך חיוני בכוחות זרים. אולם המחלוקת הקשה בין המופתי ובין ממשלות ערב בכל הקשור לניהול המלחמה הלא-סדירה, ובעיקר דחיית תביעתו של המופתי לשליטה מוחלטת שלו על מאמצי הלחימה, יצרו פיצול גאוגרפי, פיקודי ופוליטי. הפיצול הזה עודד תחרות בין המפקדים מטעם המופתי ובין מפקדי הכוחות הזרים, דבר שהחליש מאוד את יכולת העמידה של האוכלוסייה הערבית במלחמה והיה מגורמי ההתפוררות והקריסה שלה. בערים המעורבות בלטו במיוחד הפיצול והיריבויות בדרג הפיקוד המקומי בין קציני 'צבא ההצלה' ובין נאמני המופתי, ובין אלה למתנגדיהם בקרב האוכלוסייה העירונית הפלסטינית. אם באזורים הכפריים היתה נוכחות כוחות אלו מועילה לעתים, אף שגבתה מהאוכלוסייה מחיר בגין ההתנהגות המתעמרת והמגבילה של המתנדבים הזרים, הנה באזורים העירוניים, בייחוד באלה שנועדו למדינה היהודית, הביא הפיצול במערכות השליטה וההגנה הערביות למשבר חומרי ומורלי הולך ומחמיר ככל שקרב מועד סיום המנדט והלך וגבר הלחץ הצבאי היהודי.¹⁵³

סיכום

בסיומו של המנדט על ארץ-ישראל נמצא רוב רובה של החברה הערבית-הפלסטינית, קרי החברה הכפרית ועשרות אלפי הפועלים העונתיים בעיר, בשלב קריטי של התפתחות ארגונים החברתיים-כלכליים-פוליטיים. מצד אחד היו המבנים הישנים במצב של היחלשות ושינוי יסודי ומצד שני עדיין לא קמו מבנים מודרניים שיכלו לשאת בעול האחריות החברתית ולספק את צרכיה של אוכלוסייה זו. בהיעדרה של הממשלה, התבררה בכל חריפותה חולשת המוסדות, הלאומיים והציבוריים, שניהלה שכבת הנכבדים המסורתית, זו שלא היתה מוכנה – או אולי לא היתה מסוגלת – להתאים את דפוסי הפעילות והגיוס הפוליטיים שלה לתמורות המבניות שעברה החברה הערבית בשנות השלושים והארבעים.

מעמד הביניים והפועלים השכירים – כשליש מן האוכלוסייה – נותרו מחוץ למעגל הפנימי של מקבלי ההחלטות ולמעשה היו חסרי השפעה של ממש על המוסדות הלאומיים ועל הכנת הקהילה הפוליטית לקראת סיום המנדט. העילית המסורתית בנתה את מעמדה הלגיטימי במידה רבה תוך ניצול ציני של הרגש הלאומי של הציבור הרחב נגד השלטון הזר והיישוב היהודי, ורגש זה הוא שהיה לבסיס הלאומיות הערבית-הפלסטינית. צירוף של

153. סוגיית יחסי הגומלין בין המתנדבים הזרים והאוכלוסייה הערבית נדונה במאמרי 'הערבים הפלסטינים במלחמת 1948', עמ' 160-178.

חברה ומוסדות בקרב ערביי פלסטין בתקופת המנדט

שליטה במשאבים כלכליים, נורמות חברתיות, זיקה בין הלאומיות לאסלאם ותמיכת קבוצות העילית השליטות בארצות ערב במנהיגות המסורתית, כל אלה הגבילו את יכולת הדור הצעיר לקעקע את מעמד ההנהגה הוותיקה עד כדי תפיסת מקומה. תהליך המודרניזציה שעברה החברה הערבית הפלסטינית היה רחוק מליצור נורמות התנהגות מוסכמות ויחסי גומלין של תלות ומחויבות בין קבוצות אוכלוסייה שונות, ובכלל זה יחסים משלימים מבחינה חברתית וכלכלית. היעדרם של הסכמה חברתית על יסוד אינטרסים משותפים ויסודות ללכידות לאומית מסבירים את האופי המקומי־משפחתי של המוסדות בחברה זו, את רמת האפקטיביות הנמוכה שלהם ואת אי־יכולתם לפעול כמנגנוני ריסון ויישוב קונפליקטים דווקא בהיעדרו של שלטון מרכזי אפקטיבי. כל אלה החרפו במיוחד משיצאה שכבת העילית המסורתית מן הארץ, מיד עם פרוץ מעשי האיבה, שהיו להם השלכות כלכליות ומורליות חמורות על הציבור בכללותו. מבחינה זו היו הוועדות הלאומיות, שקמו מאוחר מדי וסבלו מלכתחילה ממחסור באמצעים וזמן מספיקים כדי להתארגן ולפעול ביעילות, בבואה נאמנה של השסעים החברתיים, המסורתיים והחדשים כאחד. בתנאים של מלחמת אזרחים ובהיעדר סמכות מקומית חזקה, של אמונה, שהתבררה כלא מציאותית, בסיוע המדינות הערביות ותפקוד לקוי בדרך כלל של כוחות המתנדבים בערים וביישובים הערביים, היה כישלון הוועדות הלאומיות אך צפוי.

עמוד ריק